puşkin

ÇEVİREN : Z. BAŞTIMAR

yaba

ERZURUM YOLCULUĞU

ERZURUM YOLCULUĞU

*

Aleksander Sergeyeviç Puşkin

YABA YAYINLARI : 48

DÜNYA YAZARLARINDAN SEÇMELER

ISBN 975 - 386 - 011 - 0

1. Basım : Yenigün Yay. İst. 1961
- Yeniden gözden geçiren, basıma hazırlayan : A Doğan
- 1. Basım : Temmuz 1993
- Kapak düzeni : D. Piranlı
- Dizgi, baskı, cilt : San Matbaası

YABA YAYINLARI P.K. 404 Ulus (06043) ANKARA
Tel - Fax : 316 64 00 - 347 62 66

A.S. PUŞKİN

ERZURUM YOLCULUĞU

Rusçadan çeviren
Z. BAŞTIMAR

YABA YAYINLARI

Aleksander Sergeyeviç Puşkin
(1799 — 1837)

PUŞKİN VE «ERZURUM YOLCULUĞU»

Puşkin yeryüzünde hayatı ve sanatı en çok incelenmiş bir şairdir denebilir, ama onun dilini konuşan yurdunun dışında her yanıyla iyice anlaşılmış bir şairdir denemez. Edebi türlerin hemen hepsini denemiş, hepsinde üstün değerler vermiş olan bu büyük sanatçının asıl özelliği şiirindedir. Bu şiirin büyüsünü oluşturan nitelikleri başka dillere oldukları gibi geçirmekse zordur.

Şairin çocuk denecek bir yaşta yükselen, yurdunu coşturan, Çar'ı ürküten gür sesinin yankıları Rusya'nın sınırlarını çok çabuk aştı. Daha yirmi yaşındayken adı Fransa'da La revue Encyclopédique'e girdi, eserleri Fransızcaya çevrilmeye başladı. 1826 da Chopin'in kardeşi J.M. Chopin «Bahçesaray Çeşmesi» ni besteledi. Daha sonraları ünlü Fransız yazarı Prosper Mérimée salt Puşkin'i aslından okuyabilmek için, Rusça öğrendi. «Maça Kızı» nın çok başarılı bir çevirisini verdi, daha bir çok eserlerini de Fransızcaya çevirdi. 1899 yılında Emile Zola, Puşkin'in yüzüncü doğum yılının bütün uygarlığın bayramı olduğunu ilan ediyordu. Alexandre Dumas (pére), André Gide v.s. gibi yazarlar Puşkin'in Fransızcaya çevrilmesi işiyle (Rusça bilmedikleri halde) doğrudan doğruya uğraştılar. Ama Fransızların dudaklarında gene de şu soru vardı: «Büyük Rus şairine sınırı aşmaya yardım edecek güçte bir Fransız çıkmayacak mı?»

Puşkin'i olduğu gibi çevirmek. Ne kadar güç bir iş bu! Fransızlar için güç, ya bizim için?

Puşkin'in bazı nesirleri* (Belkin'in hikâyeleri, Yüzbaşının Kızı, Dubrovski v.s.) ile Boris Godunov adlı piyesi dilimize çevrildi. Millî Eğitim Bakanlığı yayınlarında — rahmetli Oğuz Peltek'in, temiz Türkçesiyle Fransızcadan dilimize çevirdiği — «Puşkin» adlı iki ciltlik biyografik eserde Puşkin'in şiirlerinden bir çok parçalar var. Ama bunlara Puşkin'in şiirleri denebilir mi?

Şiir dili bambaşka bir dildir. Şair bizim sözcüklerimizi kullanır, ama kendi gönlünün diliyle konuşur. Bu dilin kendine göre bir morfolojisi, bir söz dizimi, daha doğrusu ses dizimi var. Evet, ses dizimi; çünkü şiir kendine göre bir bestedir; söz ezgilerinden bir beste. Batı müziğinden bir parçayı onu hiç anlamayan bir doğulunun müzik diline çevirmek ne kadar zorsa bir şiiri, yazıldığı dildeki bestesiyle başka bir dile çevirmek de hemen hemen o kadar zordur, imkansızdır demiyorum, hayır, Kur'anın arapçadan başka dile çevrilmesini küfür sayan bir softanın durumuna düşmek istemem.

*
* *

Puşkin daha yirmi yaşında yoktu, kulaktan kulağa fısıldanan mısralarının sesi Çar'ın uykusunu bozacak kadar kuvvetli çıkıyordu. O yaşta Sibirya'ya sürülmek tehlikesi baş göstermişti. Şair dostlarıyla birlikte bu uğursuz anın gelmesini bekliyordu. Nihayet o an geldi. Genç şairin kaldığı yere çarın emriyle baskın yapıldı. Puşkin bütün kâğıtlarını önceden yakmıştı. Liseden arkadaşı Puşçin hatıralarında bu olayı şöyle anlatır:

«Bir sabah polis müdürü Puşkin'i dönemin genel valisi kont Miloradoviç'in yanına çağırdı. Puşkin getirilince Miloradoviç onun kaldığı yere gidilmesini, bütün kâğıtlarının mühürlenip getirilmesini emretti. Bu emir üzerine Puşkin dedi ki: «Boşuna yapıyorsunuz bunu, kont. Aradığınız şeyleri bulamayacaksınız. Bana kâğıt kalem verilmesini emredin, burada hepsini size ya-

---

* Sonradan Puşkin'in başka yapıtları da Türkçeye çevrilmiştir (ed.)

zayım.» Kâğıt kalem verilince Puşkin oturup ezberindeki bütün kaçak şiirlerini yazdı.»

Çar Aleksandr, Puşkin'e diş biliyordu. Onu ya Sibirya'ya sürecek, ya da Solovetski manastırına tıkacaktı. Puşkin'in bu davranışından (kaçak şiirlerini kendi eliyle yazıp verişinden) çok hoşlanan Miloradoviç'in ve şairi sevenlerin ricaları üzerine yumuşayan Çar, cezayı hafifletti, Puşkin 1820 mayısında belirsiz bir süre ile güney Rusya'ya sürüldü.

Beş yıl sonra, 1885 yılının 14 aralığında dekabristlerin (aralıkçıların) isyanı patlak verdi. Çarlık zulmüne, kölelik düzenine karşı soylu aydınların tertiplediği bu ayaklanma kanla boğuldu. Puşkin'in arkadaşlarından beşi, bu arada hareketin en ateşli önderlerinden şair Riliyev idam edildi, aralarında çok sevdiği dostu Puşçin'in ve daha bir çok arkadaşının bulunduğu yüzlerce dekabrist Sibirya'ya sürüldü.

Ayaklanma sırasında Puşkin Petersburg'da yoktu, hâlâ sürgündeydi, ama ağızlarda onun özgürlük şiirleri dolaşıyordu. Tutulanların sorgularında sık sık onun adı geçiyor, imparatorun kulaklarında onun adı çınlıyordu. 1826 nisanında Puşkin dönemin yaşlı şairi Jukovski'ye bir mektup yazarak, son olaylara karışmadığına göre, Petersburg'a dönmesine izin verilmesi umudunun olup olmadığını sordu. Juskovski'den aldığı karşılık şu oldu: «Son olaylara karışmış değilsin, doğru. Ama her suçlunun kâğıtlarında senin dizelerin var».

Sürgün hayatının yedinci yılında bir gün, Puşkin bir jandarma subayıyla apartopar Moskova'ya getirildi. Günlerce süren bir yolculuktan sonra dinlenmeden, diyor Puşkin, «... üstüm başım çamur içinde beni Çar'ın çalışma odasına soktular. «Günaydın, Puşkin; dedi Çar, dönüşüne memnun musun?» Gerekir şekilde karşılık verdim. Hükümdar uzunca bir süre benimle konuştu, sonra sordu: «Puşkin, Petersburg'da olsaydın 14 aralık olayına katılır mıydın?» — «Muhakkak katılırdım, haşmetli, bütün dostlarım işin içindeydi. Ben dışında kalamazdım...» — «Artık çocukluğu bırak, dedi hükümdar, umarım ki akıllı uslu durur-

sun artık; bir daha kavga etmeyiz seninle. Yazdığın her şeyi bana göndereceksin; bundan böyle senin sansürcün ben olacağım.»

Çar'ın Puşkin'e karşı bu güleryüzlülüğü sadece yüzünde tatlı dilindeydi. Şairin sıkıca göz altına alınmasını emretti: Davranışları, ilişkileri, kendisine jurnal edilecekti.

Üç yıl bu boğucu hava içinde geçti. Yurt dışına yolculuğa çıkmak, Paris'e gitmek için şair başvurduğu her yerden red cevabı aldı. Nihayet kimseden izin istemeden, bir yol tezkeresi edinerek Tiflis'e gitti. Puşkin'in bu davranış Çar Nikolay'ın hoşuna gitmemişti; göz altında tutulması, her davranışının kontrol edilmesi için peşinden emirler yollandı.

«Erzurum Yolculuğu» Puşkin'in bu yolculuk sırasındaki izlenimlerinin bir bölümüdür.

Kafkasya ordusundaki sürgün arkadaşlarını görmek isteyen şair, savaş halindeki orduya katılmak için kumandanlığa verdiği dilekçeye olumlu bir karşılık aldı. Ordu içinde gözetlenmesi, kontrol edilmesi daha kolaydı. Sonra, komutanlar için kahramanlık, zafer destanları yazabilecek ünlü bir şairi orduya sokmamak büyük bir fırsatı tepmek olurdu.

Ordu içinde şairi göz altında tutmak gerçekten de kolay oldu. Ama beklenen zafer, destanlarından ses çıkmadı. Kafkas ordusu baş komutanını olduğu kadar dönemin basınını da bir hayli kızdırdı bu. Zafer destanı şöyle dursun, şairin 1829 seferi üstüne yazılmış taşlamalarından söz ediliyordu.

Fransız hükümetinin doğuda diplomatik ajanı olarak bulunan Viktor Fontanye 1834 yılında «Fransız hükûmetinin emriyle doğuda yapılan 1830 - 1833 yolculuğu. İkinci Anadolu Yolculuğu» adlı bir kitap yayınladı. Burada I. Nikolay'ın doğu siyaseti, Fransız sömürgeciliği gözüyle inceleniyor, Rusya'nın artan askeri gücüne, bunun tehlikelerine işaret olunuyor, Nikolay'ın Gürcistan siyaseti çözümleniyor, Avrupa protestoya çağırılıyordu. Yazar kitabında Türkiye seferinde Rus ordusu baş komutanı olan Paskeviç'in ve öbür komutanların sözünü ederken «yurttaşlarının

kahramanlıklarını dile getirmek için başkentten ayrılmış ünlü bir şair» i de onların arasına katıyor, ama bu şairin savaşlarda bir «destan konusu değil, taşlama konusu» bulduğunu söylüyordu.

Hükûmetle arası zaten iyi olmayan şairi, bayağı suçlandırıcı bir dil kullanan bu kitap, Puşkin'i, yayımlamayı hiç düşünmediği altı yıl önceki unutulmuş yolculuk notlarını çarçabuk bir araya getirip bastırmaya zorladı.

*
* *

1830 yılında Puşkin, Moskova'nın en güzel kızıyle evlendi. Evlilik, şaire beklediği mutluluğu, sükûnu vermedi. Karısı balo hara, süse düşkün bir kadındı. Şiiri sevmiyordu.

Evlilik, şairi polis kontrolünden, göz altında tutulmaktan da kurtarmamıştı. Üstelik, şimdi bütün Petersburg onun ve güzel karısının sözünü ediyordu. Şairin hiç sevmediği saray ve ona yakın çevreler kendisi ve karısı üstüne yalanlar uyduruyor, dedikodu konularını durmadan besliyordu. Bu iftira ve dedikodu bataklığı içinde şair şerefini hayatıyla korumak durumuna sokuldu. Karısına musallat edilen «Rus sarayının cins boğası» ile, genç bir subayla yaptığı, önlenmesi Çar'dan rica edildiği halde onun göz yumduğu bir düelloda öldürüldü. Rus halkıyla birlikte bütün dünya, insanlığın çok seyrek yetiştirdiği bu olağanüstü yeteneğin acısını duyarken Çar I. Nikolay ve yakınları büyük bir «belâ» dan kurtulmuş olmanın sevincini duyuyorlardı.

Ölümünün yüzüncü yıldönümünde, vaktiyle yabanî, vahşi sayılan halklar, Puşkin'in «Anıt» adlı şiirini kendi radyolarında, kendi dilleriyle okudular:

Adım söylenir bir gün dört bucağında büyük Rusya'nın,
Herkes kendi dilinde anar beni,
Gururlu Islav torunu da, Finli de, yaban Tonguz da,
Bozkırların dostu Kalmuk da.

Yaşayacağım gönlünde halkın uzun zaman
Sazımla iyi duygular uyandırdığım için,
Korkunç bir çağda övdüğüm için özgürlüğü,
Çağırdığım için yardımına düşkünlerin.

Yine o yıldönümünde o zaman doksan yaşını aşmış olan ünlü Kazak akını (halk şairi) Cambul, Puşkin için yaktığı ağıd okudu :

.....

Öldürüldün kirli elleriyle celladın.
Ne demek senin için ölüm, canlı türkülerin senin.
Işıldıyor altun sözlerin, adın.

.....

Akını oldun yeryüzünde bütün ulusların.
Okuyor heyecan dolu gözlerle türkülerini bak
Başkır, Türkmen, Belorus ve Kazak.

Puşkin'in şiirlerini Türkçede okumak! Bir hayal mı bu? Belki, ama tatlı bir hayal.

Z. B.

ÖNSÖZ

Geçenlerde elime, 1834 yılında Paris'te basılmış, *Fransız hükümetinin emriyle doğuya yapılan bir yolculuk,* adlı bir kitap geçti. Yazar 1829 seferini kendine göre anlatarak sözlerini şöyle bitiriyor:

*Hayalinin zenginliğiyle tanınmış bir şair gördüğü bütün büyük olaylarda bir şiir konusu değil, yergi konusu bulmuştur.**

Türk seferinde bulunmuş şairlerden yalnız A. Ş. Homyakov ile A. N. Muravyev'i tanıyordum. İkisi de kont Dibiç'in ordusunda bulunuyordu. Birincisi, o zamanlar güzel birkaç lirik şiir yazmıştı, ikincisi, o kadar güçlü etki yapan Kutsal Yerlere Yolculuğu üzerinde düşünüyordu. Ama ben, Erzurum seferi üzerine yazılmış hiç bir yergi okumadım.

O kitapta, bağımsız Kafkas kolordusunun generalleri arasında adımı görmesem burada söz konusu edilenin ben olduğumu hiç anlamazdım. *Ona (Prens Paskeviç'in ordusuna) kumanda eden komutanlar arasında general Murayyev... Gürcü generali Çuçevadze... Ermeni prensi Bebutov... Prens Potemkin, general Rayevski ve nihayet yurttaşlarının kahramanlıklarını anlatmak için, hükümet merkezinden ayrılan K. Puşkin göze çarpıyordu.*

---

* İtalik olan parçalar, sözler, yapıtın aslında Fransızcadır. Çev.

Kabul ediyorum : Fransız gezmeninin bu satırları, övücü niteliklere rağmen, Rus dergilerinin sövgülerinden daha can sıkıcı geldi bana. İlham aramak bana her zaman gülünç ve anlamsız görünmüştür: İlham aranmakla bulunmaz; şairi onun kendisi bulması gerek. Savaşa geleceğin kahramanlıklarını anlatmak için katılmak, benim için hem çok kendini beğenmişlik, hem çok yakışıksız bir şey olurdu. Ben askerî görüşlere katılmam. Bu benim işim değil. Saganlu'yu cesurca geçiş, Kont Paskeviç'in seraskeri Osman Paşa'dan ayırdığı bu harekât, yirmi dört saat içinde iki düşman kolordusunun bozguna uğratılması, hızla Erzurum'a yürüyüş, tam bir başarı ile sonuçlanan bütün bunlar (örneğin Doğuya yolculuğun yazarı ticaret konsolu bay Fontanye gibi) askerlere göre gülünç olabilir. ama beni güler yüzle çadırının gölgesine kabul eden, büyük kaygıları arasında bana iltifat etmeye zaman bulan ünlü bir başbuğa taşlamalar yazmaya sıkılırdım. Güçlülerin kayırmasına ihtiyacı olmayan bir insan, onların güler yüzlülüğüne, konukseverliliğine değer verir. Çünkü onlardan başka şey isteyemez. Nankörlükle suçlama, önemsiz bir eleştirme veya edebî bir sövgü gibi, yanıtsız bırakılmamalıdır. İşte bunun için bu önsözü bastırmaya, bu yol notlarını, 1829 yılında yazdığım her şey gibi, ortaya koymaya karar verdim.

A. Puşkin

BİRİNCİ BÖLÜM

Bozkırlar. Göçebe çadırı. Kafkas suları. Askerî Gürcü yolu. Vladikafkas. Osetin cenazeleri. Terek. Dariyal boğazı. Karlı dağların aşılması. Gürcistan'a ilk bakış. Su kemerleri. Husrev. Mirza. Duşet belediye başkanı.

Moskova'dan Kaluga'ya, Belev'e, Orel'e gittim, böylece ikiyüz küsür verstlik * yol aldım; ama Yermolov'u da gördüm.

Yermolov Orel'de yaşıyor, köyü kente yakın. Saat 8 de kendisine gittim, onu evde bulamadım. Arabacım bana Yermolov'un saf yürekli, dindar bir adam olan babasından başka kimseye gitmediğini, kentteki memurlardan başka evinin herkese açık olduğunu söyledi. Bir saat sonra tekrar ona gittim. Yermolov beni her zamanki güleryüzlülüğüyle karşıladı. İlk bakışta, her zaman profilden çizilen portreleriyle onda en ufak bir benzerlik bulamadım. Yüzü yuvarlak, kül rengi gözleri çakmak çakmaktı, ak saçları dimdikti. Herkül gövdesinde bir kaplan başı. Tatsız bir gülümseme, çünkü doğal değil. Düşün-

* Verst : 1,067 kilometre.

meye başladığı, alnını buruşturduğu zaman güzelleşiyor, şaşılacak şekilde Dov'un[1] çizdiği şairane bir portreyi anımsatıyor. Yeşil bir çerkes çekmeni* giyiyordu. Çalışma odasının duvarlarında, Kafkasya'daki eğemenliğinin anıları olan kılıçlar, hançerler asılıydı[2]. Görünüşe göre, işsiz - güçsüz durmaya zor katlanıyordu. Birkaç kez Paskeviç'den söz açtı, hepsinde de alaycı bir dil kullandı. Zaferinin önemsizliğinden söz ederken boru sesinden önünde duvarlar yıkılan Navin'e benziyordu. Erivan kontunu İsrafil kontu diye adlandırıyordu. Zekâsı ustalığı olmayan, sadece inatçı olan bir paşaya, örneğin Şumla'da kumandanlık eden paşaya bir hücum etsin hele, diyordu Yermolov, Paskeviç'in işi dumandır. Paskeviç'in İran seferinde çok iyi davrandığı zeki bir adamın, ondan daha iyisini yapabilmek için ona benzer şekilde davranmaktan başka bir şey yapamayacağı yolundaki bir sözü, kont Tolstoy'un sözünü Yermolov'a hatırlattım. Güldü, ama bunu kabul etmedi. İnsanlarda, ekonomik davranılabilirdi, dedi. Hatıralarını yazdığını veya yazmak istediğini sanıyorum. Karamzin[3] tarihinden memnun değil o, ateşli bir kalemin, Rus halkının bir hiç olmaktan çıkıp güçlü, görkemli bir varlık haline gelişini anlatmasını istiyordu. Kurbski'nin hatıralarından ***heyecanla*** söz ediyordu. Almanlara iş çıktı. Elli yıl sonra, diyordu, şimdiki seferde falanca Alman generalinin kumanda ettiği yardımcı bir

---

* Çekmen : **Bir çeşit ceket, cepken.**

1 **Dov** : Hollandalı bir ressam (1613 - 1675).

2 **General Yermolov** (1772 - 1861) : 1812 de Napolyon ordularıyla yapılan savaşlarda başarı göstermiş bir generaldir. Zamanın idaresine muhalif olduğu sezildiği için 1817 de Kafkasya kolordu komutanlığıyla Petersburg'dan uzaklaştırılmıştı. Kafkasya'da hemen hemen bağımsız bir yönetim kuran Yermolov özgürlükcüler dağlılara karşı amansız bir baskı ve sindirme politikası gütmüştür. Puşkin'in ona uygun bulduğu ad şuydu: «Büyük Şarlatan».

3 **Karamzin** (1765 - 1826) : Ünlü Rus tarihçisi ve şairi.

Prusya veya Avusturya ordusunun bulunduğunu sanacaklar. Yanında iki saat kaldım. Küçük adımı tam olarak hatırlayamadığına canı sıkılıyordu. Gönül okşayıcı tavırla özür diledi. Söz, birkaç kez edebiyata döndü. Griboyedov'un şiirleri için, onları okurken insanın elmacık kemikleri ağrır diyor. Hükümetten, politikadan hiç söz edilmedi.[4]

Önümde Kursk ve Harkov yolu vardı, ama ben Kursk restoranında öğle yemeğini feda ederek (ki yolculuklarımızda bu önemsiz sayılmaz) ve bu restorana değmeyen Harkov Üniversitesi'ni görmeyi merak etmeksizin direk Tiflis yoluna saptım. Telets'e kadar yol çok berbat. Arabamın tekerlekleri birkaç kez çamura gömüldü. Odesa çamuru gibi bir çamur. Yirmi dört saatte elli verstten çok gidemediğim oldu. Nihayet Voronej bozkırlarını gördüm, rahatça yeşil ovaya daldım. Novoçerkaska'da kont Puşkin'i[5] buldum, o da Tiflis'e gidiyordu, birlikte yolculuk etmeyi kararlaştırdık.

Avrupa'dan Asya'ya geçiş her saat kendini hissettiriyor: Ormanlar kayboluyor, tepeler düzleniyor, otlar sıklaşıyor, büyük bir bitme gücü gösteriyor; bizim ormanlarımızda olmayan kuşlar görünüyor; kartallar, bü-

---

4 Puşkin Yermolov'la konuşmasını söz konusu ederken «Hükümetten, politikadan hiç söz edilmedi» diyor. Buna rağmen, I Nikolay iktidarına ve hükümetin iç politikasına muhalif olarak tanınan bu generalin dekabristlere sempatisi, onlarla ilgisi açık olan Puskin'le bu görüşmesinin siyasi bir nitelik taşıdığı üzerinde durulur. Yermolov bir mektubunda bu görüşmeyi söz konusu ederek şöyle diyor: «Puşkin bana geldi. Onu ilk defa gördüm; tasavvur edebileceğin gibi, onu canlı bir merakla izledim. İlk görüşme kısa olmaz, bu büyük yetenekte yaman bir etki altına alma gücü var!»

5 Şairin **Kont Puşkin** dediği, Tiflis'de görebileceğini umduğu biraz farfara tanınan küçük kardeşi Lev olsa gerek; kontluğu ona alay olsun diye şair kendisi vermiş olmalı.

yük bir yolun varlığını gösteren tümseklere konmuşlar, nöbet bekler gibi, bir gezmene gururla bakıyorlar. Kalmuklar menzil kulübelerinin yanına yerleşmişler. Çadırların yanında, Orlovski'nin o güzel resimlerinde gördüğünüz, biçimsiz, tüylü atlar otluyor[6].

Geçen gün de (beyaz keçe ile kaplanmış kafesli çubuk örgüden) bir Kalmuk çadırını ziyaret ettim. Çoluk çocuk kahvaltıya oturmuşlardı. Ortada kazan kaynıyor; duman çadırın üstündeki bir delikten çıkıyordu. Çok güzel genç bir Kalmuk kızı tütün içerek dikiş dikiyordu. Yanına oturdum. — Adın ne? — *** — Kaç yaşındasın? — On sekiz. — Ne dikiyorsun? — Portur. — Kime? — Kendime. Lülesini bana verdi, kahvaltı etmeye başladı. Kazanda koyun yağıyla tuzlu çay kaynıyordu. Genç kız kendi tasını bana uzattı. Reddetmek istemedim; nefes almamaya çalışarak bir yudum aldım. Başka bir halk mutfağının bundan daha kötü bir şey çıkarabileceğini sanmıyorum. Bununla yemek için bir şey istedim. Bana bir parça kuru kısrak eti verdiler; ona da şükrettim. Bu Kalmuk cilvesi beni korkutmuştu: Çadırdan çarçabuk çıktım, bozkır Tsirtsey'inden uzakalaştım[7].

Stavropol'da gökyüzünün kenarında tam on yıl önce beni şaşırtmış olan bulutları gördüm. Hep aynı bulutlardı onlar, aynı yerdeydiler. Kafkas sıra dağlarının bu karlı dorukları.

Georgiyevsk'den Sıcak Sulara geldim. Burada büyük bir değişiklik gördüm: Benim zamanımda banyolar acele kurulmuş kulubeciklerdeydi. Büyük bir kısmı ilkel şekilde olan kaynaklar fışkırır, buğulanır, beyaz ve kırmızı izler bırakarak dağdan ayrı ayrı yönlere doğru akarlardı. Ağaç kabuğundan veya kırılmış şişe diplerin

---

6 **Orlovski** : Savaş tablolarıyla tanınmış bir Rus ressamı (1777 1832).

den kepçelerle kaynar su çekerdik. Şimdi evlerde de mükemmel banyolar yapılmış. Etrafına ıhlamur ağaçları dikili bulvar Maşuk meyli üzerinde. Her yerde tertemiz yollar, yeşil banklar, düzgün çiçek tarhları, ufacık köprüler, pavyonlar. Kaynaklar düzeltilmiş, yanları kesme taşlarla döşenmiş; duvarlara belediye yönetmelikleri asılmış; her yerde düzen, temizlik, güzellik...

Kabul ediyorum: Kafkas suları şimdi çok konforlu; ama onların eski vahşi durumlarına acıdım. Sarp kayalıklardaki keçi yollarına, fundalıklara, kenarlarına tırmandığım önü çevrilmemiş uçurumlara acıdım. Suları hüzünlü bir halde bırakıp Georgiyevsk'e döndüm. Az sonra gece oldu. Temiz gökyüzü milyonlarca yıldızla örtüldü. Podkum kıyısından ilerliyordum. Burada bir zamanlar

---

7 **Puşkin,** Kalmuk kızıyla geçen konuşmasını ilk notlarında şöyle anlatır:

Geçenlerde atlarım koşuluncaya kadar bir Kalmuk kibitkasına (yani üstüne beyaz keçe gerilmiş çubuklarla kaplı yuvarlak çadıra) gittim. Kibitkanın yanında Orlovski'nin yanılmaz kurşun kaleminin bize tanıttığı tüylü atlar otluyordu. Kibitkada koca bir Kalmuk ailesi buldum; kazan ortada kaynıyor, duman üstteki delikten çıkıyordu. — Çok güzel genç bir Kalmuk kızı tütün içerek dikiş dikiyordu. Yüzü esmer, yanık, dudakları kıpkırmızı, dişleri inci gibiydi. Kalmuk soyunun değişmeye başladığını görüyordum: Yüzlerin ilkel çizgileri yavaş yavaş kayboluyor. Yanına oturdum. — Adın ne? — ... — Kaç yaşındasın? — On sekiz. — Ne dikiyorsun? — Potur. — Kime? — Kendimi. — Öpsene beni. — Olmaz, ayıptır. — Sesi pek tatlıydı. Bana lülesini verdi, bütün ailesiyle birlikte kahvaltıya koyuldu. Kazanda koyun yağıyla tuzlu çay kaynıyordu. (Hiç bir halkın mutfağının bundan daha iğrenç bir şey hazırlayabileceğini sanmıyorum). Kendi tasını bana uzattı. Reddetmeye gücüm yoktu; içtim, nefes almamaya çalışıyordum. Yiyecek bir şey istedim, bana bir parça kurutulmuş kısrak eti verdiler. Onu büyük bir zevkle yedim. Bu kahramanlıktan sonra bir ödül hakettiğimi sandım. Ama benim Kalmuk güzeli balalaykayı (bizim balalaykaya benzer bir âleti) başıma indirdi. Bu Kalmuk iltifatı beni sıktı, kibitkadan çıktım, yoluma devam ettim. — İşte ona (Kalmuk kızına) belki hiç bir zaman ulaşmayacak manzum bir mektup...

A. Rayevski[8] ile oturmuş, suyun melodisini dinlemiştik. Heybetli Peştu uzakta, dağlarla, kendi masallarıyla çevrili, gittikçe daha kara, daha koyu görünüyordu; nihayet karanlıklarda kayboldu.

Ertesi gün yolumuza devam ettik, bir zamanlar general valilerin oturduğu bir kent olan Yekaterinogard'a geldik.

Askerî Gürcü yolu Tekateriograd'dan başlıyor; büyük posta yolu bitiyor. Arabalar Vladikafkas'a kadar kiralanılıyor. Bir kazak ve piyade muhafız kolu ile bir top veriliyor. Posta haftada iki kez gidiyor; yolcular ona katılıyorlar; buna *fırsat* deniyor. Biz çok beklemedik. Posta ertesi gün geldi; üçüncü gün sabahleyin saat 9 da yola çıkmaya hazır durumdaydık. Aşağı yukarı 500 kişilik bir kafile toplanma yerinde birleştik. Davul çaldı. Yola dizildik. Önden piyade erleriyle çevrili top ilerliyordu. Arkasında kaleskalar, briçkalar, bir kaleden öbür kaleye giden çadırlı er arabaları gidiyordu; onların arkasında iki tekerlekli kağnılar gıcırdıyordu. Yanlarda at ve öküz sürüleri koşuyordu. Onların yanlarında yamçılı, kementli Nagay kılavuzlar ılgıyordu. Bütün bunlar önce çok hoşuma gitmişti, ama çabuk bıktım. Top adi adımla ilerliyor, fitil yanıyordu; askerler lülelerini ondan yakıyorlardı. İlerleyişimizdeki yavaşlık (ilk gün ancak 15 verst gittik), dayanılmaz sıcak, erzak yetersizliği, geceyi geçirdiğimiz yerlerin rahatsızlığı, nihayet Nogay kağnılarının gıcırtısı beni çileden çıkardı. Tatarlar, kendilerini gizlemeye gerek görmeyen insanlar gibi dolaştıklarını söyleyerek, bu gıcırtı ile övünüyorlar. Bu kez yolculuk böyle itibarlı bir topluluk içinde olmasaydı benim için daha hoş olurdu. Yol oldukça tekdüzen: Ova, çevre-

8 **A. Rayevski :** Sürgünlüğü sırasında Puşkin'i koruyan general Rayevski'nin büyük oğlu, şairin arkadaşı.

de tepecikler. Ufukta her gün biraz daha yükselen yüce Kafkas tepeleri. Bu ülkeye yetecek kaleler var: Eskiden her birimizin hız almadan atlayabileceğimiz hendeğiyle, kont Gudoviç zamanından beri kullanılmayan paslı toplarıyla, üzerlerinde bir tavuk ve kaz, garnizonunun dolaştığı yıkılmış toprak tabyalarıyla... Kalelerde on tane yumurta, bir kap yoğurt bulunması zor yoksul kulübecikler...

İlk güzel yer Minare kalesiydi. Ona yaklaşırken bizim kervan çok güzel bir dereden, ıhlamur ve çınar ağaçlarıyla örtülü höyükler arasından geçiyordu. Bunlar vebadan ölen birkaç bin kişinin mezarlarıydı. Bulaşık küllerin meydana getirdiği türlü renkler beliriyordu. Sağda karlı Kafkas parlıyordu; önde kocaman ormanlık bir dağ yükseliyordu; onun arkasında bir kale vardı; etrafında, bir zamanlar Büyük Kabarda'nın başlıca aulu* olan yıkılmış Tatartub'un izleri görünüyordu. Tek başına duran ufakça bir minare yok olmuş büyük bir köyün varlığını gösteriyordu. Kurumuş bir selin kıyısındaki taş yığınları arasında boylu boyunca yükseliyordu. İçinin merdiveni daha bozulmamıştı. Şerefeye çıktım, buradan artık hocanın sesi yükselmiyordu. Orada ünsever gezmenlerin tuğlalara kazıdığı bilinmeyen birkaç isim gördüm.

Yolumuz Pitoreks bir şekil aldı. Dağlar üstümüzde uzayıp gidiyordu. Tepelerinde belli belirsiz görünen sürüler kayıp gidiyor, böcekler gibi görünüyorlardı. Çobanı da seçiyorduk, belki de Rus'tu, vaktiyle esir edilmiş, esirlikte ihtiyarlamıştı. Daha başka höyükler, başka harabeler gördük. Yolun kenarında bir iki dikili mezar taşı duruyordu. Oraya, Çerkes adeti üzere, onların baskıncı atlıları gömülmüştü. Tatarca kitabe, taşa oyulmuş kılıç, tang şekilleri soyguncu atadan soyguncu torunlara hatıra olarak kalmış.

---

* **Aul** : Dağ köyü.

Çerkesler bizden nefret ediyorlar[9]. Onları geniş otlaklarından sürüp çıkardık; aulları yıkıldı, koskoca kabileler mahvoldu. Her saat dağların daha içerlerine çekiliyor, oralardan baskınlar yapıyorlar. Savaş dışı kalan Çerkeslerin dostluğuna güvenilmez: Kabilelerinin azgın üyelerine her zaman yardıma hazırdırlar. Onların vahşi şövalyelik ruhu sezilir derecede düşmüş. Eşit sayıda kazaklara seyrek saldırırlar, piyadelere hiç saldırmazlar, topu görünce kaçarlar. Öte yandan, zayıf bir müfrezeye veya koruyucusuz kimseye hücum etmek fırsatını kaçırmazlar. Bu yanlar, onların yaptıklarının söylentileriyle dolu. Kırım Tatarları gibi silahsızlandırılmadıkça — ki kabile kavgaları, kan gütmeler yüzünden bunun uygulanması çok zordur, — onları uslandırmak için hemen hemen hiç bir yol yok. Hançerle kılıç onların bedenlerinin ayrılmaz parçalarıdır; çocuk konuşmayı öğrenmeden onları kullanmayı öğrenir. Adam öldürme onlarda basit bir beden hareketidir. Esirleri fidye almak umuduyla saklarlar, ama onlara karşı korkunç derecede merhametsiz davranırlar, onları güçlerinin üstünde iş görmeye zorlarlar, çiğ hamurla beslerler, akıllarına estikçe döverler, çocuklarını onların başlarına bekçi dikerler; bu çocukların bir söz için onları kendi çocuk kılıçlarıyla kılıçlamak hakları vardır. Geçenlerde bir askere ateş eden kendi halinde bir Çerkes yakaladılar. Kendini hak-

---

9 **Çerkesler bizden nefret ediyorlar** : Bu sözlerle Puşkin Yermolov zamanında Çarlık Rusyasının Kafkasya'da güttüğü politikayı yermektedir. Bu politikanın başlıca ilkeleri dağlıları verimli topraklardan, otlaklardan atmak, dağlara sürmek, aç bırakarak boyun eymeye zorlamaktı. Bahne soygunculuk, haydutluktu. Resmî kâğıtlarda dağlılar «hırsız», «soyguncu» diye adlandırılırdı. «Kafkas» adlı şiiri basılırken Puşkin sansür korkusuyla şu mısraları çıkarmıştı :

Böyle kovalıyor coşkun özgürlüğü kanunlar,
Böyle inliyor zorbalık altında yaban oymak,
Böyle öfkeleniyor sessiz Kafkas bugün,
Böyle eziyorlar yabancı güçler onu.

lı göstermek için tüfeğinin uzun zaman dolu kaldığını ileri sürdü. Bu halkla ne yaparsın? Bununla birlikte umulabilir ki, Karadeniz'in doğu bölgesinin elde edilmesi Türkiye ile ticaret yolunu keserek Çerkesleri bize yaklaştıracaktır. Lüksün etkisi onların eğitimlerini kolaylaştırabilir: Semaver önemli bir yenilik olabilirdi. Daha güçlü, daha ahlaki, yüzyılımızın eğitimine daha uygun bir araç var: İncilin öğütlenmesi. Çerkesler müslümanlığı daha yakında kabul ettiler. Onları kendine çeken *Kur'an* havarilerinin faal fanatizmi olmuştur. Bu havariler arasında, olağanüstü bir adam olan, Kafkasya'yı ayaklandırarak Rus egemenliğine uzun zaman karşı koyan, sonunda esir düşüp Solovets manastırında ölen Mansur'un ayrı bir yeri var[10]. Kafkasya hıristiyan misyonerler bekliyor. Ama bizim gibi uyuşuklar için canlı sözün yerine ölü harfleri döküp okuma-yazma bilmeyen insanlara dilsiz kitaplar yollamak daha kolay.

Vladikafkaz'a, dağların eşiği olan eski Kapkay'a vardık. Etrafı Osetin aullarıyla çevrili. Bunlardan birini görmeye gittim, bir cenaze alayına rastladım. Halk bir saklıyanın* yanına toplanmıştı. Avluda iki öküz koşulu bir araba vardı. Ölenin akrabaları, dostları her yandan toplanıyor, yumruklarıyla alınlarına vurarak ve yüksek sesle ağlayarak saklıya'ya giriyorlardı. Kadınlar sakin duruyorlardı. Ölüyü bir yamçı üstünde dışarı çıkardılar.

... Like a warrior taking his rest
*With his martial cloak around him.***

---

* Sakliya: Dağ evi.

** Kendi savaş paltosuna bürünmüş yatıyor.
Dinlenen bir savaşçı gibi.[11]

10 **Şeyh Mansur**: Dağlıların kurtuluş savaşlarına 1785 yılında ilk defa olarak kutsal bir nitelik veren dağlı önderi. 1791 yılında Anapa'nın alınmasıyla esir düşmüş. Slisselburg kalesine (Puşkin Slovetskaya manastırı diyor) hapsedilmiş, 1794 yılında ölmüştür.

Onu arabaya koydular. Misafirlerden biri ölünün tüfeğini aldı, falyadan barutu üfledi, tüfeği ölünün yanına koydu. Öküzler hareket etti. Misafirler arkadan yürüdüler. Ölünün dağda, auldan otuz verst uzakta bir yere gömülmesi gerekti. Yazık ki, bu törenleri, adetleri bana kimse açıklayamadı.

Osetinler Kafkasya'da yaşayan halkların en yoksul bir oymağıdır; kadınları çok güzeldir, söylendiğine göre de yolculara karşı çok güleryüzlüdürler. Kalenin kapısında iki kişiye, hapisteki bir Osetin'in karısıyla kızına rasladım. Ona yemek götürüyorlardı. İkisi de sakin ve cesur görünüyordu; ama ben yaklaşınca ikisi de başlarını yere eğdiler, yırtık pırtık *çarşaflarına* sarıldılar. Kaleye Çerkeslerin *amanatlarını,** canlı güzel erkek çocukları gördüm. Hep yaramazlık ediyor, kaleden kaçıyorlar. Acınacak bir halde tutuyorlar onları. Yırtık pırtık elbiseler içinde, yarı çıplak, iğrenç derecede pis dolaşıyorlar. Bazılarında ağaçtan laleler gördüm. Serbest bırakılan *amanatlar* Vladikafkas'ta bulunmuş olmalarına belki de acımıyorlar.

Top bizden ayrıldı. Piyadeyle, Kazaklar'la yola dizildik. Kafkas, bizi harimine aldı. Boğuk bir gürültü, bir uğultu duyduk, çeşitli yönlere akan Terek'i gördük. Onun sol kıyısından gidiyorduk. Nehirin gürültülü dalgaları, köpek kulübesini andıran alçak bir osetin değirmeninin çarkını döndürüyordu. Dağların içlerine doğru ilerledikçe boğaz o kadar daralıyordu. Sıkışan Terek bulanık dalgalarını yolunu kesen kayaların üstünden gürültüyle fırlatıyor. Boğaz onun akıntısı boyunca kıvrılarak uzanıyor. Dağların kayalıklı etekleri onun dalgalarıyla oyulmuş. Yaya yürüyordum, doğanın bu tasalı güzelliği karşısın-

---

* Amanat : Rehine.

11 **Kendi savaş paltosuna bürünmüş yatıyor dizesiyle başlayan** beyit, Charles Wolf (1791 - 1823)' adlı İrlandalı bir şairindir.

da şaşalayarak ikide bir duruyordum. Hava kapanıktı; bulutlar ağır ağır kara tepelerin etrafına yayılıyordu. Kont Puşkin'le Şernival[12] Terek'e bakarak İmatra'yı hatırlıyor, *kuzeyde uğuldayan ırmağı*[13] üstün buluyorlardı. Ama ben karşımdaki manzarayı hiç bir şeyle kıyaslayamıyordum.

Daha Lars'a varmamıştık, Terek'in anlatılmaz bir şiddetle aralarından fışkırıp döküldüğü kocaman kayalara bakıp dalmış, muhafız kolundan geri kalmıştım. Birdenbire bir asker bana doğru koşarak haykırdı: *Durmayınız asaletlu, öldürürler!* Alışık olmadığım bu ihtar bana son derece garip geldi. Olay şu: Bu dar yerde güvenlikte olan Osetin eşkiyaları Terek'in ötesinden yolculara ateş ediyorlarmış. Bizim geçişimizden bir gün önce Bekoviç'in[14] üzerine ateş açmışlar, kurşunlar arasından atını sürüp çıkmış. Kayaların üzerinde bir kalenin yıkıntıları görünüyordu; bu kayalara kendi halinde olan Osetinlerin sakliyaları yapışıktı; kırlangıç yuvaları gibi.

Geceyi geçirmek için Lars'ta kaldık. Orada bir Fransız gezmeni bulduk, önümüzdeki yolun tehlikeli olduğunu söyleyerek bizi korkuttu. Bize arabaları Kobi'ye bırakıp atla gitmeyi öğütledi. Onunla ilk defa olarak pis kokulu *tulumla* kahetin şarabı içerek İlyada'nın içki alemini hatırladık:

---

12 **Şernival**: General Paskeviç'in karargâhında subaylık eden bir baron.

13 **Kuzeyde uğuldayan ırmak**... Rus şairi Derjavin'in bir şiirinden:
Ve sen, ey çağlayanların anası!
Kuzeyde uğuldayan ırmak,
Hey Suna!..

14 **Bekoviç**: Rus ordusunda hizmet eden bir Kabardin prensidir. Kars, Ruslar'ın eline geçtikten sonra buraya komutan atanmıştı.

Keçi derisinden tulumlarda şarap, sevincimiz.[15]

Burada *Kafkas Esirinin* kirlenmiş bir kopyasını buldum, itiraf ediyorum, onu büyük bir memnunlukla okudum. Bütün bunlar zayıf, yeni, eksik; ama bir çok şeyler bulunmuş ve doğru ifade edilmiş.

Ertesi gün sabah erken yola çıktık. Türk esirleri yol yapıyorlardı. Kendilerine verilen yemekten şikayet ettiler. Rus kara ekmeğine bir türlü alışamıyorlarmış. Bu bana dostum Ş. nin Paris'ten dönüşündeki sözünü hatırlattı: «Paris'te yaşamak fena, arkadaş; yiyecek bir şey yok; kara ekmek bulamıyorsun!»

Lars'tan yedi verst ötede Darial menzili var. Boğaz da aynı adı taşıyor. Kayalar iki yanda birbirine paralel duvarlar gibi. Burası öyle dar, öyle dar ki, diyor bir gezmen, bu darlığı yalnız görmüyor, sanki duyuyorsunuz. Gök parçası başınızın üstünde bir şerit gibi duruyor. Yükseklerden serpintiler halinde çağlayan derecikler bana Ganymede'in Kaçırılması'nı, Rembrandt'ın garip tablosunu hatırlattı. Üstelik boğaz da tamamiyle onun zevkine göre aydınlatılmıştı. Bazı yerlerde Terek kayaların altını kemiriyor; yolda kayalar set halinde yükseliyor. Menzilin yakınında küçük bir köprü nehirin üstüne cesaretle kurulmuş. Bu köprünün üstünde insan kendini değirmendeymiş sanıyor. Onun gibi her yanı sarsılıyor, Terek'se değirmen taşını döndüren çark gibi uğulduyor. Darial'ın karşısında yalçın kayalıklarda bir kalenin harabeleri görünüyor. Rivayete göre, orada, adını bu dağ geçidine vermiş olan Dariya adında bir kraliçe saklanmış: Masal. Darial eski Fars dilinde kapı demek. Plin'e göre yanlış olarak Hazer diye adlandırılan Kafkas kapısı buradadır. Dağ geçidi, demir kaplı tahtadan sahici bir kapı ile kapalıydı. Altından, diyor Pline, Diriodoris ne-

15 **Keçi derisinden tulumlarda şarap, sevincimiz :** İlyada'dan bir dize.

hiri geçer. Buraya, vahşi kabilelerin akınlarını durdurmak için bir de kale dikilmişti vs. Araştırmaları İsponyol romanları kadar meraklı olan kont Pototski'nin seyahat namesine bakın.

Darial'den Kazbek'e yollandık. *Troitski kapısını* (barutla lağım atılarak kayalarda meydana getirilen kemeri) gördük; vaktiyle altından yol geçermiş, şimdiyse yatağını sık sık değiştiren Terek akıyor.

Kazbek köyünün yakınındaki *Beşenaya Balka*'yı, şiddetli yağmurlarda azgın bir sele dönen dereyi geçtik. Şimdi o büsbütün sessizdi, gürültüsü ancak adındaydı*.

Kazbek köyü Kazbek dağının eteğindedir ve prens Kazbek'indir. Prens kırk beş yaşlarında bir adam; boyu bir Preobrajenski fligelmanının** boyundan daha uzun. Onu duhanda bulduk (duhan bizdekilerden daha fakir, daha pis olan meyhanelerin adı). Kapıda şişko bir tulum (öküz derisinden) dört ayağını açmış duruyor. Dev yapılı adam ondan çihir*** doldurarak bana birkaç soru sordu, unvanına, iri gövdesine yakışır bir saygıyla karşılık verdim. İyi birer dost olarak ayrıldık.

İzlenimler çabuk siliniyor. Yirmi dört saat geçmemişti ki, Terek'in uğultusu da, onun biçimsiz çağlayanları da, yalçın kayaları da, uçurumları da artık ilgimi çekmez oldu. Tiflis'e varmak için duyduğum sabırsızlık beni büsbütün kavramıştı. Kazbek'in yanından, vaktiyle Çadırdağ'ın yanından geçtiğim kadar ilgisiz geçiyordum. Şu da var ki, yağmurlu, sisli hava, şairin dediği gibi, onun *ufka yaslanan* karlı göğsünü görmeme engel oluyor.

---

* Beşenaya Balka : Azgın dere.

** Fligelman : Yan eri (talimde askerlere örnek olan er).

*** Çihir : Keskin bir Kafkas şarabı.

İranlı bir prens bekleniyordu. Kazbek'ten biraz öte de önümüze birkaç kaleska çıktı, dar yolu kapadılar. Arabalar geçmeye çalışırken muhafız subayı saraylı bir İran şairini geçirmekte olduğunu söyledi, isteğim üzerine beni Fazıl - Han'a tanıttı[16]. Ben, tercümanın yardımıyla, onu tumturaklı şarklı sözleriyle selamlamaya başlamıştım; ama Fazıl, Han benim bu yersiz işgüzarlığıma olgun bir insanın sade, zekice nezaketiyle yanıt verince ne kadar utandım! «Beni Petersburg'da görmeyi umuyordu; görüşmemizin kısa olacağına hayıflanıyordu v.s.» Utanarak kurumlu - alaycı edayı bırakıp basbayağı Avrupalı cümlelerine dönmek zorunda kaldım. İşte bizim Rus alaycılığımızın verdiği ders. Bundan böyle insanlar hakkında başlarındaki koyun *papağına;** tırnaklarındaki kınaya bakarak hüküm vermeyeceğim.

Kobi menzili aşacağımız Krestovaya dağının tam eteğindeydi. Geceyi geçirmek için orada kaldık, bu korkunç işi nasıl yapacağımığı düşünmeye başladık: Arabaları bırakıp Kazak atlarına mı binsek, yoksa Osetin öküzlerini mi getirtsek? Her ihtimale karşı, buraların amiri olan B. Çilyayev'e bütün kafilemiz adına resmi ricamızı yazdım, arabaları bekleyerek uykuya yattık.

Ertesi gün saat 12 sularında gürültüler, haykırışmalar duyduk, görülmedik bir manzara ile karşılaştık: Yarı çıplak bir Osetin kalabalığının yürümeye zorladığı 18 çift sıska, ufak, öküz dostum***'in hafif Viyana kaleskasını zorla sürüklüyordu. Bu manzara bütün endişelerimi hemen dağıttı. Benim ağır Petersburg kaleskamı Vladikafkas'a geri göndermeye, Tiflis'e atla gitmeye ka-

---

* İran kalpağının adı. (Bu kayıt yazara aittir Çev.)

16 **İran şairi Fazıl Han :** Veliaht Abbas Mirza'nın çocuklarına öğretmenlik ediyordu. Rus misyonunun ve Griboyedov'un öldürülmesinden ötürü İran hükümetinin üzüntüsünü bildirmek üzere Petersburg'a yollanan heyette bulunuyordu.

rar verdim. Kont Puşkin bana uymak istemedi. Bir sürü öküzü her çeşit yedeklerle yüklü briçkasına koşup karlı sıra dağları tantanayla aşmayı tercih etti[17]. Ayrıldık; ben, buranın yollarını gözden geçiren Ogarev'le gittim.

Yol 1827 yılında göçmüş bir toprak çöküntüsünden geçiyordu. Bu gibi yer kaymaları genel olarak her yerde yılda bir olur. Kocaman bir kütle, çökerek, boğazı bir verst boyunca doldurmuş, Terek'i kapamıştı. Aşağıda duran nöbetçiler korkunç gürültüyü duymuşlar, nehirin suyunun hızla azaldığını, bir çeyrek saat sonra büsbütün dindiğini, tükendiğini görmüşlerdi. Terek çöküntü arasından ancak iki saatte kendine yol açabilmişti. İşte bu korkunç bir şey olmuştu!

Dikine olarak yükseliyor, yükseliyorduk. Atlarımız altında derecikler şırıldayan yumuşak kara gömülüyorlardı. Hayretle yola bakıyordum, arabalarla buradan gidilebileceğini aklım almıyordu.

Bu sırada boğuk bir gürültü duydum. B. Orlov bana «Yer kayması bu», dedi. Dönüp baktım, yandan devrilen, tepeden ağır ağır inen bir kar yığını gördüm. Küçük yer kaymaları burada sık sık oluyor. Geçen yıl bir Rus arabacısı Krestovaya* dağından geçiyordu. Bir kayşama oldu; korkunç bir kütle arabasının üstüne düştü; arabayı ve mujiği aldı, yolu aştı, kurbanlarıyla birlikte uçuruma yuvarlandı. Dağın ta tepesine gelmiştik. Buraya

---

* Krestovaya : Haçlı (dağ).

17 Şairin ilk notlarında kont Puşkin'in arabası şöyle anlatılıyor : «O (kont Puşkin) büyük bir briçka ile gidiyor: Bir çeşit müstahkem yer bu, ona biz **otradnoya** (gönül açan) adını taktık. Kuzey kısmında şaraplarla yiyecekler saklanıyor; güney kısmında kitaplar, üniformalar, şapkalar v s. Batı ve doğu yanlarından toplarla, tabancalarla, fitilli tüfeklerle savunuluyor. Her menzilde kuzeydeki stoklar boşalıyor, bu biçimde öyle hoş vakit geçiriyoruz ki, bu kadar olur.

granitten bir haç dikilmiş; Yermolov'un yenilediği eski bir anıt.

Burada her zaman yolcular arabalardan iner, yaya yürürler. Geçenlerde bir yabancı konsul geçmiş; yüreği o kadar zayıfmış ki, gözlerini bağlatmış; koluna girerek götürmüşler onu; gözleri çözülünce diz çökmüş, tanrıya şükretmiş, falan filan; kılavuzlar şaşa kalmışlar.

Korkunç Kafkas'tan sevimli Gürcüstan'a birden geçiş büyüleyici bir şey. Güney havası birden yolcuyu okşamaya başlıyor. Gut dağının tepesinden Kayşaur vadisi, şenlikli kayalıklarıyla, bahçeleriyle, gümüş bir şerit gibi kıvrılan aydın Aragvasiyle meydana çıkıyor... ve bütün bunlar, üstünden tehlikeli bir yol geçen üç verstlik bir uçurumun dibinde ufacık görünüyor.

Vadiye indik. Dupduru gökyüzünde yeni ay göründü. Akşamın havası durgun ve ılıktı. Geceyi Aragva'nın kıyısında, B. Çilyayev'in evinde geçirdim. Ertesi gün nazik ev sahibinden ayrıldım, yoluma devam ettim.

Gürcistan buradan başlıyor. Tasalı dar boğazların, korkunç Terek'in yerini şen Aragva'nin suladığı ışıklı vadiler aldı. Çevremde yalçın kayalar yerine yeşil dağlar, meyva ağaçları gördüm. Su kemerleri uygarlığı gösteriyordu. Bunlardan biri göz aldatışı mükemmelliği bakımından beni hayrete düşürdü: Su insana dağın aşağısından yukarıya doğru akıyormuş gibi görünüyordu.

Atları değiştirmek için Paysanaur'da durdum. Orada İran prensini geçiren bir Rus subaya rasladım. Biraz sonra çıngırak sesleri duydum, birbirine bağlı, Asya usulünce yüklenmiş bir sürü katar (katır) yolda uzanıp gidiyordu. Ben arabayı beklemeyerek yaya yürüdüm; Ananur'dan yarım verst uzakta, yolun dönemecinde Husrev-

Mirza'ya rasladım[18]. Arabaları duruyordu. Arabasından dönüp baktı, başıyla beni selamladı. Bizimle karşılaşmasından birkaç saat sonra dağlılar prense taarruz etmişler. Prens kurşunların vızıltısını duyunca arabadan fırlamış, ata binip dört nala uzaklaşmış. Yanındaki Ruslar cesaretine şaşmışlar. Sorun şu ki, arabaya alışık olmayan genç Asyalı onu bir sığınaktan çok bir tuzak olarak görüyordu.

Yorgunluk duymadan Ananur'a vardım. Arabam gelmemişti. Duşet'e on verst bir şey kaldığını söylediler.

Gene yaya olarak yola çıktım. Ama ben yolun dağdan geçtiğini bilmiyordum. Bu on verst benim için yirmi verste bedeldi.

Akşam olmuştu; ben durmadan yükseliyordum. Yolu şaşırmak imkansızdı; ama kaynakların yer yer meydana getirdiği yapışkan çamur dizlerime kadar çıkıyordu. İyice yorulmuştum. Karanlık artıyordu. Köpek ulumaları, havlamalar duydum, kentin uzak olmadığını düşünerek sevindim. Ama aldanmışım: Gürcü çobanlarının köpekleri havlıyordu, uluyanlar da çakallar, bu yanlarda çok olan bu vahşi hayvanlardı. Sabırsızlığıma lanet ettim, ama yapılacak bir şey yoktu. Nihayet ışıkları gördüm; gece yarısına doğru kendimi ağaçların gölgelediği evlerin yanında buldum. İlk karşıma çıkan beni belediye başkanına götürmek için ileri atıldı, bunun için de benden bir *abaz** istedi.

Eski bir subay, bir Gürcü olan belediye başkanının yanına gidişim büyük bir etki uyandırdı. Önce, soyunabileceğim bir oda, sonra bir bardak şarap, üçüncü ola-

---

18 **Husrev Mirza** : İran şahının torunu. Griboyedov'un ve Rus misyonunun yokedilmesi üzerine Petersburg'a giden İran heyetinin başında bulunuyordu.

* Abaz : Eski bir Gürcü parası.

rak da rehberim için biraz abaz istedim. Belediye başkanı beni nasıl karşılayacağını bilmiyor, şaşkın şaşkın bana bakıyordu. Dileklerimi yerine getirmekte acele etmediğini görünce *de la liberté grande*** af dileyerek onun karşısında soyunmaya başladım. Bereket versin, Rinaldo - Rinaldini değil, sivil bir yolcu olduğumu gösterir yol tezkeresini cebimde buldum. Kutsal buyuruk hemen etkisini gösterdi: Bana bir oda ayrıldı, bir bardak şarap getirildi, Gürcü konukseverliğine sığmayan açgözlülüğünden ötürü babaca bir paylama ile abaz rehberime verildi. Bu başarıdan sonra bir dev uykusu uyumayı umarak kendimi divanın üzerine attım: Nerde! Çakallardan daha tehlikeli olan pireler bana saldırdılar, bütün gece beni rahat bırakmadılar. Sabahleyin adamım geldi, kont Puşkin'in karlı dağları öküzlerle sağ salim aşıp Duşet'e geldiğini bildirdi. Acele etmem gerekti! Kont Puşkin'le Şernval beni ziyaret ettiler, gene birlikte yola çıkmayı önerdiler. Geceyi Tiflis'te geçirmek gibi hoş bir düşünceyle Duşet'ten ayrıldım.

Yerli halkın izine pek seyrek raslıyorduk, ama yol gene öyle hoş, öyle pitoreskti. Gartsiskal'ın birkaç verst berisinde Kura'yı Romalı seferlerinden kalma bir anıt olan eski bir köprüden geçtik; tırısla, bazan dört nala, Tiflis'in yolunu tuttuk, akşamın saat onbirinde göze çarpmadan kente girdik.

** Saygısızlıktan (aşırı serbestlikten) ötürü

İKİNCİ BÖLÜM

Tiflis. Halk hamamları. Burunsuz Hasan, Gürcü adetleri. Türkler. Kahetin şarabı. Sıcakların nedeni. Pahalılık. Kenti tanımlama. Tiflis'ten ayrılış. Bir Gürcü gecesi. Ermenistan'ın görünüşü. Çifte geçit. Ermeni köyü Gergera. Griboyedov. Bezobdal. Maden suyu kaynağı. Dağlarda fırtına. Gümrü'de geceleme. Ararat. Sınır boyu. Türk konukseverliği. Kars. Ermeni ailesi. Kars'tan ayrılış. Kont Paskeviç'in ordugahı.

Misafirhaneye indim, ertesi gün ünlü Tiflis hamamlarına gittim. Kent bana kalabalık göründü. Asyai binaları ve çarşısı Kişinev'i hatırlattı bana. Dar ve eğri büğrü sokaklarda sırtları çift sepetli eşekler koşuşuyordu. Öküz koşulu arabalar yolu tıkamışlardı. Ermeniler, Gürcüler, Çerkesler, İranlılar düz olmayan bir meydana sıkışmışlardı; genç Rus memurları karabah aygırları üzerinde aralarında dolaşmaktaydı. Hamamın kapısında ihtiyar bir İranlı olan hamamcı oturuyordu. Bana kapıyı açtı, geniş bir odaya girdim; ne göreyim? Genç, ihtiyar, yarı çıplak, büsbütün çıplak elliden çok kadın oturarak veya ayakta soyunuyor, duvarların yanlarındaki kanapelerde giyiniyorlardı. Ben duraladım.

— Gidelim, gidelim, — dedi hamamcı, — bugün salı: kadınların günü. Aldırmayın, zararı yok.

— Elbet zararı yok, — diye karşılık verdim, — tersine.

Erkeklerin gelişi, kadınlar üzerinde hiç bir etki uyandırmadı. Gülüşmeye, aralarında konuşmaya devam ettiler. Hiç biri çarşafıyla örtünmek için telaşlanmadı; hiç biri soyunmayı durdurmadı. Sanki ben görünmez bir adam gibi içeri girmiştim. İçlerinden bir çoğu gerçekten güzeldi, T. Mur'un hayalini hatırlı çıkarıyorlardı :

a lovely Georgian maid,
With all the bloom, the freshened glow
Of her own country maiden's looks,
When warm they rise from Teflis brooks.
*Lalla Rookh.**

Gelgelelim, ihtiyar gürcü kadınlarından daha iğrenç bir şey bilmiyorum: Cadı bunlar.

İranlı beni hamama soktu; demirli - kükürtlü sıcak kaynak kayaya oyulmuş derin bir havuza akıyordu. Hiç bir zaman ne Rusya'da, ne Türkiye'de, Tiflis hamamlarından daha mükemmel bir şeye raslamadım. Kapsamlıca anlatayım.

Patron beni tatar tellak'ın ihtimamına bıraktı. Söylemeliyim ki, burunsuzdu o; ama bu onun işinin ustası olmasına engel değildi. Hasan (burunsuz tatarın adı Hasan'dı) beni sıcak taşın üstüne yatırmakla işe başladı, sonra kollarımı, bacaklarımı kırmaya, gövdemi çekip germeye, şiddetle yumruklamaya başladı. En küçük bir acı duymuyordum. (Asyalı tellaklar bazan coşuyor, omuzla-

* Güzel Gürcü kızı,
Tiflis ırmaklarından kızgın çıkan
Yurdunun kızlarındaki
Kırmızılık, taze ateş yanaklarında.

rınıza sıçrıyor, ayaklarını kalçalarınızın üzerinde kaydırıyor, sırtınızda hora tepiyorlar, *e sembre bene.*)* Bundan sonra beni yün kese ile uzun zaman keseledi, her yanıma sıcak su çalarak sabunlu keten kesecikle yıkamaya başladı. Duyulan his anlatılır gibi değil: Sıcak sabun köpüğü hava gibi her yerinizi sarıyor! (Yün kese ile keten kesecik muhakkak Rus hamamına alınmalı: Meraklıları bu yenilikten ötürü minnet duyacaklardır.)

Sabunlu kesecikten sonra Hasan beni banyoya soktu; bununla tören sona erdi.

Tiflis'te Rayevski'yi[19] bulacağımı umdum, ama onun alayının yola çıkmış olduğunu öğrenince kont Paskeyeviç'ten orduya gitmek için müsaade istemeye karar verdim.

Tiflis'te iki haftaya yakın kaldım, oranın sosyetesiyle tanıştım. Tiflis Haberleri'ni çıkaran Sankovski bana bu ülkeden, prens Tsinsianov'dan, A. P. Yermolov'dan ve başkalarından bir çok meraklı şeyler anlattı. Sankovski Gürcüstanı seviyor, geleceğini parlak görüyor.

1783 yılında Gürcistan Rusya'nın himayesine sığındı, ama şanlı Aga - Muhammet'in Tiflis'i ele geçirerek yakıp yıkmasına ve 20.000 kişiyi esir olarak sürüp götürmesine engel olmadı bu (1795 yılı). 1802 de Gürcistan imparator Aleksandr'ın egemenliği altına girdi. Gürcüler savaşçı ulus. Bayraklarımız altında yiğitliklerini gösterdiler. Onların zekaları, kabiliyetleri büyük bir öğrenim bekliyor. Genel olarak şen, toplum hayatına yatkın insanlar. Bayramlarda erkekler sokaklarda gezip şar-

---

* Çok da iyi.

19 **Rayevski** : General Rayevski'nin küçük oğludur. «Kafkas Esiri» adlı şiirini Puşkin ona ithaf etmişti; dekebrst ayaklanması üzerine kovuşturmaya uğramış, sonra Kafkasya'ya sürülmüştü. 1829 yılında yeniden tutuklandı.

kı söylüyorlar. Kara gözlü erkek çocuklar türkü çağırıyor, takla atıyorlar; kadınlar lezginka* dansı oynuyorlar.

Gürcü türküleri hoş; birini sözcük sözcük bana tercüme ettiler; sanırım yakın zamanlarda çıktı bu; edebi değer taşıyan bir Doğu saçmalığı var onda. İşte türkü.

Ey cennette daha yeni doğan ruh! Benim mutluluğum için yaratılmış melek! Senden, ey ölümsüz varlık, hayatı senden bekliyorum. Senden, ey çiçekli bahar, senden, ey ayın ondördü, senden, ey koruyucu meleğim, hayatı senden bekliyorum.

Yüzün ışık saçıyor, neşe saçıyor gülümsemen. Dünyayı verseler istemem: bir bakışın yeter senin. Hayatı senden bekliyorum.

Çiğle beslenmiş dağ gülü! Doğanın seçme gözdesi! Sessiz, gizli hazine!. Hayatı senden bekliyorum.

Gürcüler bizim gibi şarkı söylemiyor, şaşılacak kadar güçlü söylüyorlar. Şarapları yola dayanmıyor, çabuk bozuluyor, ama yerinde nefistirler. Kahetin ve karabah şarapları bazı burgon şaraplarını aratmazlar. Şarap fıçılarda, yere gömülmüş büyük küplerde saklanır. Onları gösterişli törenlerle açarlar. Geçenlerde bir Rus dragonu böyle bir küpü gizlice çıkarırken içine düşmüş, malaga fıçısında boğulan talihsiz Clarence gibi, kahetin şarabında boğulmuş[20].

Tiflis, Kura nehiri kıyısında, kayalık dağlarla çevrili bir vadide. Dağlar her yandan onu rüzgardan koruyor-

---

* Lezginka : Bir çeşit Kafkas dansı

20 **George Clarence** : İngiltere kıralı IV. Edouard'ın küçük kardeşidir. Bir aralık ağabeyiyle bozuşmuş, sonra barışmışlardı. Kinli Edouard sonra bir bahane ile kardeşini ölüme mahkûm etti, ama ölümünün şeklini seçmekte onu özgür kıldı. Clarence malvazi (şarap) fıçısında boğulmayı tercih etti (1478).

lar; güneşte kızınca da durgun havayı ısıtmıyor, kaynatıyorlar. Tiflis'te, — kentin 41 inci arz derecesi yakınlarında olmasına rağmen, — hüküm süren dayanılmaz sıcağın nedeni işte budur. Kentin adı da (Tbilis - kalar) sıcak kent demektir.

Kentin büyük bir bölümü Asya tarzında kurulmuş: Evler alçak, damlar düz. Kuzey bölümünde Avrupa mimarisinde binalar yükseliyor, onların yanlarında düz alanlar oluşmaya başlıyor. Pazar, birkaç çarşıya ayrılmış; dükkanlar Türk ve İran mallarıyla dolu, genel hayat pahalılığına göre ucuz da. Tiflis silahlarına bütün doğuda çok değer verilir. Burada bahadır diye ad salmış kont Samoylov'la V. yeni kılıçlarını her zaman bir vuruşta bir koyunu ikiye bölerek veya bir öküzün başını uçurmak suretiyle denerlermiş.

Tiflis halkının çoğu Ermenidir: 1825 de 2500 aileydiler. Şimdiki savaşlardan ötürü sayıları daha da artmış. Gürcü aileleri 1500 hesap ediliyor. Ruslar kendilerini bura halkından saymıyorlar. Askerler görev zoruyla Gürcistan'da yaşıyorlar, çünkü onlara böyle emredilmiş. Genç memur adayları, o kadar çok arzuladıkları memur yardımcılıkları için buralara geliyorlar. Onlar da öbürler de Gürcistan'a bir sürgün yeri gibi bakıyorlar.

Tiflis'in havası sağlam değil, diyorlar. Buranın sıtması korkunç bir şey. Onu, sıcakta kullanılması zararsızdır diye, cıva ile iyi ediyorlar. Hiç insaf etmeden hekimler onu hastalarına içiriyorlar. General Sipyagin, Petersburg'dan kendisiyle birlikte gelen aile hekimi oradaki hekimlerin verdiği ilacı kabul edip hastaya vermekten çekindiği için öldü, diyorlar. Buranın sıtması Kırım'ın, Moldavya'nın sıtmasına benziyor, ayni şekilde iyi ediliyor.

Halk Kura suyu içiyor; bulanık, ama hoş bir su. Bütün pınarlarda, kuyularda keskin bir kükürt kokusu

var. Ama o kadar çok şarap içiliyor ki burada, suyun yetersizliği hissedilmiyor.

Tiflis'te paranın değersizliği beni hayrete düşürdü. Beni iki sokak öteye götüren, yarım saat içinde serbest kalan bir arabaya iki gümüş ruble ödedim. İlk önce bir yabancının acemiliğinden faydalanmak istediğini sandım, ama bana burada normal ücretin bu olduğunu söylediler. Her şey bu ölçüye göre.

Alman kolonisine gittik, öğle yemeğini orada yedik. Tadı biçimsiz, uydurma bir bira içtik; çok kötü bir öğle yemeği için bir hayli para verdik. Benim lokantada da böyle pahalı, kötü yemek yiyorum. Tanınmış yemek meraklısı general Strekalov bir gün beni yemeğe çağırdı; işe bak ki, orada rütbeye göre yemek dağıtılıyordu. Sofrada general apoletleri taşıyan İngiliz subayları vardı. Garsonlar beni öyle ısrarla boşladılar ki, sofradan aç kalktım. Tiflis'in yemek meraklısı yerin dibine batsın!

Sabırsızlıkla kaderimin belli olmasını bekliyordum. Nihayet Rayevski'den bir pusula aldım. Hemen Kars'a gitmemi yazıyordu, çünkü birkaç gün kadar ordu ileri yürüyecekti. Ertesi gün yola çıktım.

Atla gidiyor, atları Kazak karakollarında değiştiriyordum. Çevremdeki topraklar sıcaktan kavrulmuştu. Gürcü köyleri uzaktan güzel bahçeleri varmış gibi görünüyorlardı, ama onlara yaklaşınca tozlu kavak ağaçlarının gölgelediği birkaç yoksul sakliya görüyordum. Güneş battı, ama hava hala boğucuydu.

Geceler sıcak!
Yıldızlar yabancı!

Ay parlıyordu; her yer durgundu; gecenin sessizliği içinde yalnız atımın nal sesleri duyuluyordu. Bir mesken izine raslamadan uzun zaman gittim. Nihayet tek bir sakliya gördüm. Kapıya vurmaya başladım. Ev sahibi çık-

tı. Su istedim, önce Rusça, sonra Tatarca. Beni anlamadı. Şaşılacak şey! Tiflis'den otuz verst ötede, İran ve Türkiye yolu üzerinde bulunuyor da ne Rusça, ne Tatarca bir tek kelime bilmiyor.

Geceyi bir Kazak karakolunda geçirerek şafakla yola çıktım. Yol dağlardan, ormanlardan geçiyordu. Tatar yolculara rasladım; içlerinde birkaç kadın da vardı. Atlara binmiş, çarşaflara bürünmüşlerdi; yalnız gözleriyle ökçeleri görünüyordu.

Bezobdal'a, Gürcistan'ı eski Ermenistan'dan ayıran dağa çıkmaya başladım. Ağaçların gölgelediği geniş yol dağın yanında kıvrılıyor. Bezobdal'ın tepesinde, sanırım, Kurt Kapısı denen küçük bir boğazdan geçtim, kendimi Gürcistan'ın doğal sınırında buldum. Karşıma yeni dağlar, yeni ufuklar çıktı; altımda bereketli, yeşil tarlalar yayılıyordu. Sıcaktan yanan Gürcistan'a bir daha baktım, dağın hafif meyilli bayırından serin Ermenistan ovalarına inmeye başladım. Yakıcı sıcağın birden azaldığını anlatılmaz bir sevinçle hissettim: İklim artık başkaydı.

Hizmetçim atlarla geride kalmıştı. Uzak dağlarla çevirilmiş çiçekli bir kırdan yalnız gidiyordum. Atları değiştireceğim menzili dalgınlıkla geçip ilerlemiştim. Altı saatten çok geçti, yolun uzunluğuna şaşmaya başladım. Yanda sakliyaya benzer taş yığınları gördüm, onlara doğru ilerledim. Gerçekten de bir Ermeni köyüne gelmiştim. Alacalı, yırtık elbiseler giymiş birkaç kadın yeraltı sakliyasının düz damında oturuyordu. Yarım yamalak derdimi anlattım. İçlerinden biri sakliyaya girdi, bana peynirle süt getirdi. Birkaç dakika dinlendikten sonra yoluma devam ettim, karşımda yüksek bir nehir kıyısındaki Gegera kalesini gördüm[21]. Yüksek kıyıdan üç

21 Gergera kalesi Bezobdardan önce geçilmiştir. Şair bu satırları yazarken yol notlarına bakmamış olacak.

çağlayan gürültüyle, köpürerek çağlıyordu. Nehiri karşıya geçtim. Bir arabaya koşulu iki öküz dik yola tırmanıyordu. Araba ile birlikte birkaç Gürcü gidiyordu.

— Nerden geliyorsunuz? — diye onlara sordum.
— Tahran'dan.
— Ne götürüyorsunuz?
— *Griboyed'ı.*

Öldürülen Griboyedov'un Tiflis'e götürülen ölâsüydü bu.[22]

Bizim Griboyedov'la bir daha karşılaşmayı artık düşünmüyordum! Geçen yıl Petersburg'da, o İran'a yollanmadan önce ayrılmıştık. Kaygılıydı, garip bir önsezi taşıyordu. Onu yatıştırmak istemiştim; bana dedi ki:

— *Vous ne connaissez pas ces genslà: vous verrez qu'il faudra jouer des couteaux.**

Şahın ölümünün bir boğazlaşmaya ve yetmiş oğlu arasında kardeş kavgasına yol açacağını sanıyordu. Çok ihtiyar olan şah daha yaşıyordu, ama Griboyedov'un kâhince sözleri çıkmıştı. İranlıların hançerleriyle can verdi, cahilliğin, hainliğin kurbanı oldu. Üç gün Tahran kara cahillerinin oyuncağı olan şekli bozulmuş ölüsü vaktiyle bir tabanca kurşunuyla yaralanmış elinden tanındı.

---

* Bu adamları bilmezsiniz : Göreceksiniz ki iş bıçağa dökülecek.

22 **Griboyedov** : XIX. yüzyılın en iyi Rus yazarlarından biridir. Dekabristlerle sıkı ilişki halinde olan Griboyedov 1826 yılında tutuklanmış, suçluluğunu ortaya koyacak kanıt bulunamadığı için serbest bırakılmıştı. Elyazmaları elden ele dolaşan «Akıldan bela» adlı yapıtının basılmasına Çarlık sansürü izin vermemişti. Ülkeden uzaklaştırılmak için İran'a elçi yollanan Griboyedov, Tahran'da patlak veren bir ayaklanma sırasında bütün Rus misyoniyle birlikte öldürüldü. «Akıldan bela» adlı manzum komedisi Millî Eğitim Bakanlığınca Türkçeye çevrilerek yayımlanmıştır.

Griboyedov'la 1817 yılında tanışmıştım. Melankolik mizacı, öfkeli zekası, iyi yürekliliği, zaaflar, kusurlar, insanlığın zorunlu yoldaşları, her şey ondan olağanüstü çekiciydi. Yeteneklerine eşit bir şans düşkünlüğü ile doğmuştu, uzun zaman önemsiz ihtiyaçların, bilinmezliğin ağlarına takılı kaldı. Taşıdığı devlet adamı yeteneklerini kullanamadı; şairlik yeteneği tanınmadı; soğuk, parlak cesareti bile bir zaman şüpheli kaldı. Bazı arkadaşları onun değerini bilir, ondan olağanüstü bir insan diye söz edilirken güvensizce bir gülümseme, o sersemce, o dayanılmaz gülümsemeyi görürlerdi. İnsanlar yalnız şan ve şöhrete inanırlar, aralarında bir nişancı bölüğü başında bir Napolyon'un veya Moskova Telgraf'ından tek bir satırı çıkarmamış bir başka Descartes'ın bulunabileceğini akılları almaz. Ama, şan ve şöhrete saygımız, belki de, onurdan geliyor: Şan ve şöhretin bileşimine bizim de oyumuz girer.

Griboyedov'un hayatını bir takım bulutlar karartmıştı: Ateşli ihtirasların, kudretli koşulların sonucu. O kendi gençliğine her zaman güvenmek, hayatını birden değiştirmek gereğini duyardı. Dalgınca bir umutsuzlukla Petersburg'a veda etti; Gürcistan'a gitti, burada sekiz yıl kaldı, bir köşeye çekilip durmadan, dinlenmeden çalıştı. 1824 de Moskova'ya dönüşü, şansında bir devrimdi, arasız başarıların başlangıcıydı. Onun elyazması komedisi: ***Akıldan Bela*** çok büyük bir etki yaptı, onu birden birinci derecede şairlerimiz sırasına yükseltti. Bir süre sonra savaşın başladığı ülkeyi iyi bilmesi önüne yeni bir alan açtı: Elçi tayin edildi. Gürcistan'a gelerek sevdiği kadınla evlendi... Onun fırtınalı hayatının son yıllarından daha imrenilecek bir şey bilmiyorum. Eşit şartlar altında olmayan bir savaşta onu yiğitçe yakalayan ölümün kendisi Griboyedov için korkunç, acı bir şey değildi. Birden gelen güzel bir ölümdü o.

Ne yazık ki, Griboyedov günlük hatıralarını bırakmadı! Onun biyografisini yazmak dostlarına düşen bir ödevdir; üstün değerli insanlar arkalarında bir iz bırakmadan gidiyorlar. Tembel ve kaygısız insanlarız biz...

Gergera'da benim gibi orduya giden Buturin'e rastladım. Buturin binbir hevesle yolculuk ediyordu. Öğle yemeğini onda, sanki Petersburg'daymışım gibi, yedim. Birlikte yolculuk etmeyi kararlaştırdık; ama sabırsızlık şeytanı beni gene hükmü altına aldı. Hizmetçim dinlenmek için izin istedi. Yalnız olarak, kılavuz bile almadan yola çıktım. Yol hep aynı yoldu, tamamıyla tehlikesizdi.

Küçük bir dağı aşıp ağaçların gölgelediği bir vadiye inince yolu keserek akan bir maden suyu kaynağı gördüm. Burada Erivan'dan Ahisha'ya giden atlı bir Ermeni papazına rasladım.

— Erivan'da ne var, ne yok? — diye sordum.

— Erivan'da veba var, — diye yanıt verdi, — Ahısha'dan bir haber var mı?

— Ahısha'da veba var, — diye yanıtladım.

Bu hoş haberleri değiş-tokuş ederek ayrıldık.

Ekinli tarlaların, çiçekli çayırların ortasından gidiyordum. Ekin orak bekliyor, dalgalanıyordu. Bereketliliği doğuda atasözüne geçen bu çok iyi toprakları hayran hayran izledim. Akşama doğru Pernik'e geldim. Burada bir Kazak karakolu vardı. Kazak erbaş fırtına çıkacağını haber vererek gece kalmamı öğütledi, ama ben o gün mutlaka Gümrü'ye varmak istiyordum.

Kars paşalığının doğal sınırı olan birkaç dağı aşmam gerekiyordu. Gökyüzü bulutlarla kaplıydı. Her dakika sertleşen rüzgarın onları dağıtacağını umuyordum, ama yağmur damlaları düşmeye başladı; iri iri ve hızlı yağıyordu. Pernike ile Gümrü arası 27 verst sayılıyordu. Yamçının kayışını iyice sıktım, başlığı kasketime geçirdim, kendimi kaderin iradesine bıraktım.

İki saatten çok bir zaman geçti. Yağmur dinmemişti. Ağırlaşan yamçıdan, yağmurdan sırsıklam olmuş başlığımdan su oluklar halinde akıyordu. Nihayet soğuk sular boyunbağımdan içeri sızmaya başladı, çok geçmeden de yağmur iliklerime kadar işledi. Gece karanlıktı; Kazak önden giderek yol gösteriyordu. Dağa çıkmaya başladık. Bu sırada yağmur durdu, bulutlar dağıldı. Gümrü'ye ondört verst bir şey kalmıştı. Başıboş esen rüzgar öyle sertti ki, bir çeyrek saat içinde beni tamamiyle kuruttu. Sıtmadan kaçınmayı düşünmüyordum. Nihayet gece yarısına doğru Gümrü'ye vardım. Kazak beni doğruca karakola götürdü. Koğuşun yanında durduk, hemen içeri girdim. Burada yanyana uyuyan oniki Kazak buldum. Bana yer verdiler; yorgunluktan bitkin bir halde yamçının üstüne yığıldım. O gün 75 verst yol gitmiştim. Bir ölü gibi uyudum.

Kazaklar beni şafak sökerken uyandırdılar. İlk düşüncem şu oldu: Sıtmadan mı yatıyorum acaba? Ama kendimi dinç ve sağlam hissediyordum; yalnız hastalığın değil, yorgunluğun da eseri yoktu bende. Koğuştan taze sabah havasına çıktım. Güneş doğmuştu. Duru gökyüzünde karlı, iki başlı bir dağ parlıyordu. Ne dağı bu? diye gerinerek sordum, şu yanıtı duydum. Bu Ararat*. Seslerin etkisi ne kadar güçlü! Var gücümle bu kutsal kitaplar dağına baktım, ıslah olma ve hayat umuduyla onun doruğuna yanaşan Nuh'un gemisini, uçan idam ve barış sembolleri kuzgunu, güvercini gördüm...

Atım hazırdı. Bir kılavuzla yola çıktım. Sabah çok güzeldi. Güneş parlıyordu. Geniş bir çayırdan, çiğle, dünkü yağmur damlalarıyla sulanmış gür ve yeşil otların üzerinden gidiyorduk. Önümüzde geçeceğimiz bir ırmak parıldamaya başladı.

---

* Ararat : Ağrı dağı.

— İşte Arpaçayı, — dedi Kazak.

Arpaçay! Bizim sınır! Ararat'a bedeldi bu. Anlatılmaz bir duyguyla atımı ırmağa sürdüm. Yabancı toprağı hiç görmemiştim. Benim için sınırda esrarlı bir şeyler vardı; yolculuk çocukluğumdan beri düşlerimin sevgili bir konusuydu. Sonraları uzun zaman bazen güneyde bazen kuzeyde dolaşarak bir göçebe hayatı yaşadım da, ucsuz bucaksız Rusya'nın sınırlarını daha hiç aşmadım. Neşeyle bu özlenen ırmağa girdim, iyi huylu atım beni Türk kıyısına çıkardı. Ama bu kıyı alınmıştı; ben hâlâ Rusya'da bulunuyordum.

Kars'a kadar daha 75 verstim kalmıştı. Akşama doğru bizim ordugahı göreceğimi umuyordum. Hiç bir yerde durmadım. Yarı yolda dağda bir ırmak kıyısındaki Ermeni köyünde öğle yemeği olarak lanet bir *çürek,* Dariyal bağazında Türk esirlerinin o kadar özledikleri pide şeklinde pişmiş yarı yarıya kül bir Ermeni ekmeği yedim. Türk esirlerinin hiç sevmedikleri kara Rus ekmeğinin bir dilimine ne vermezdim şimdi. Beni genç bir Türk götürüyordu. Korkunç geveze bir şey. Onu anlayıp anlamadığımı kaygı etmeden yolda durmadan konuşuyordu. Dikkatle dinliyor, ne söylediğini kestirmeye çalışıyordum. Ruslar'a atıp tutuyor olacaktı; onları üniformalı görmeye alıştığı için elbiseme bakarak beni bir yabancı sanmıştı. Yolda bir Rus subayı ile karşılaştık. Bizim ordugahtan geliyordu, ordunun Kars'tan ayrıldığını söyledi. Düştüğüm umutsuzluğu anlatamam: Issız Ermenistan yollarında azap çekerek Tiflis'e dönmek zorunda kalacağım düşüncesi beni büsbütün mahvediyordu. Subay yoluna devam etti; Türk gene monoloğuna başladı; ama ben artık onu dinlemiyordum. Eşkin yürüyüşü yorgaya çevirdim, akşam üzeri Kars'tan 20 verst uzakta bulunan bir Türk köyüne geldim.

Attan sıçrayıp indim, ilk sakliyaya girmek istedim, ama ev sahibi kapıda göründü, çıkışarak beni geri itti. Onun bu selamına kamçıyla karşılık verdim. O bağırıp çağırmaya başladı; halk toplandı. Kılavuzum, sanırım, beni savundu. *Kervansarayı* gösterdiler bana; ahıra benzer büyük bir sakliyaya girdim; yamçıyı serebileceğim bir yer yoktu. At istedim. Türk muhtar yanıma geldi. Söylediği ve benim anlamadığım bütün sözlere verdiğim tek karşılık şuydu: *Ver bana at. Türkler* razı olmuyorlardı. Nihayet onlara para göstermek (bununla da başlamak) gerektiğini anladım. Atı hemen getirdiler, bana da kılavuz verdiler.

Dağlarla çevrili geniş bir vadide ilerlemeye başladım. Çok geçmeden, bu dağlardan birinin üzerinde parlayan Kars'ı gördüm. Benim Türk onu göstererek, *Kars, Kars!* — diye tekrarladı ve atını dört nala kaldırdı; içimdeki kaygının acısını duyarak onu izliyordum; kaderim Kars'ta belli olacaktı. Bizim ordugahın nerede bulunduğunu, orduya yetişmeme hâlâ imkan olup olmadığını öğrenmem gerekti. O sırada gökyüzünü bulutlar kapladı, gene yağmur yağmaya başladı; ama ben artık bunu umursamıyordum.

Kars'a vardık. Kentin kapısına yaklaşırken Rus trampetesini duydum: Kalk borusu çalıyordu. Nöbetçi kimlik belgemi aldı, komutana gitti. Yağmur altında yarım saat bekledim. Nihayet içeri bıraktılar. Kılavuza beni doğruca hamama götürmesini söyledim. İğri ve dik yollardan gidiyorduk; kötü kaldırımlarda atlarımız kayıyordu. Görünüşü oldukça fena bir binanın önünde durduk. Burası hamamdı. Türk, attan indi, kapıyı çalmaya başladı. Ses veren olmadı. Yağmur bardaktan boşanırcasına üstüme yağıyordu. Nihayet yandaki evden genç bir Ermeni çıktı, benim Türkle konuştuktan sonra oldukça temiz bir Rusça ile beni evine çağırdı. Dar bir mer-

divenden beni evinin ikinci katına çıkardı. Alçak kanapelerle, eskimiş kilimlerle döşeli odada ihtiyar bir kadın onun anası oturuyordu. Bana yaklaştı, elimi öptü. Oğlu ateşi yakmasını, bana yemek hazırlamasını söyledi. Soyundum, ateşin karşısına oturdum. Ev sahibinin küçük kardeşi içeri girdi, on yedi yaşlarında bir oğlandı. Her iki kardeş de Tiflis'te bulunmuşlar, birkaç ay orada kalmışlardı. Ordumuzun bir gün önce kentten ayrıldığını, ordugahımızın Kars'tan 25 verst uzakta bulunduğunu söylediler. İyice ferahladım. Biraz sonra ihtiyar kadın bana koyun etiyle soğanlı bir yemek hazırladı, bu yemek bana yemek sanatının bir şaheseri geldi. Hepimiz aynı odada yattık; ben sönmeye yüz tutan ocağın karşısına yattım, ertesi gün kont Paskeviç'in ordugahını görmek umuduyla, bu tatlı hazla uyudum.

Sabahleyin kenti görmeye çıktım. Ev sahiplerimin küçüğü bana rehberlik etmeyi üzerine aldı. Erişilmez, sarp kayalıklardaki istihkâmları, kaleleri gezerken Kars'ı nasıl alabildiğimizi anlıyamıyordum. Benim Ermeni, kendi gözleriyle gördüğü askerî harekatı dili döndüğü kadar bana anlattı. Askerliğe hevesi olduğunu sezerek benimle orduya gelmesini önerdim. Sevinçle kabul etti. Onu at getirmeye yolladım. Bir subayla döndü. Subay benden yazılı emir istiyordu. Yüzünün Asyai çizgilerine bakarak kâğıtlarımı karıştırıp aramaya gerek görmedim, cebimden rasgele bir kâğıt parçası çıkardım. Subay onu şöyle kurumlu kurumlu bir gözden geçirdi, hemen, emir gereğince, asaletlüye at getirilmesini emretti, kâğıdımı bana geri verdi: Kafkas menzillerinden birinde karaladığım bir şiirdi bu, bir Kalmuk kızına mektup. Yarım saat sonra Kars'tan çıkıyordum; Artemi (benim Ermeni'nin adı buydu) bir Türk aygırına binmiş, elinde esnek bir kurtin kargısı, belinde hançeri, Türkleri ve savaşları sayıklayarak yanımda ilerliyordu.

Her yeri ekilmiş bir toprak üzerinde gidiyordum; çevrede köyler görünüyordu, ama boştular: Sakinleri kaçmışlardı. Yol mükemmeldi, bataklık yerleri doldurulmuş, döşenmişti, derecikler üzerinde taş köprüler kurulmuştu. Toprak belli olacak kadar yükselmişti; Sagarlu sıradağlarının, eski Toroslar'ın ön tepeleri meydana çıkmaya başladılar; iki saate yakın bir zaman geçmişti; meyilli bir sırta tırmandım, birden, Kars çayının kıyısındaki ordugahımızı gördüm, birkaç dakika sonra da Rayevski'nin çadırındaydım.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Saganlu'yu geçiş. Silah alışması. Ordugâh hayatı. Yezidîler. Erzurum seraskeriyle savaşma. Havaya uçurulan sakliya.

Tam zamanında gelmiştim. Aynı gün (13 haziran) ordu ileri hareket emri aldı. Rayevski'de öğle yemeği yerken, verdikleri hareket emri üzerine konuşan genç generalleri dinledim. General Burtsov[23] sola, büyük Erzurum yolundan Türk ordugahına karşı yollanıyordu; bütün öbür kıtalarsa düşmanın çevrilmesi için sağ yanı tutacaktı.

Saat beşte ordu yola çıktı. Ben Nijegorod dragon alayında, birkaç yıldır görüşmediğimiz Rayevski ile konuşarak gidiyordum. Gece bastırdı. Bütün kıtaların mo-

23 **Burtsov** : Puşkin'in daha liseden tanıdığıdır. Dekabristlerin idealine bağlıydı; gizli derneğin üyesiydi. 1826 da tutuklandı, altı ay hapis yattı, sonra Kafkas ordusuna gönderildi. 1829 Temmuzunda başarısızlıkla sonuçlanan bir hücumda vurularak öldü.

la verdiği bir vadide durduk. Burada kont Pasvekiç'e[24] tanıtılmak şerefine erdim. Kontu yerinde, açık ordugâh ateşinin karşısında kurmaylarla çevrili buldum. Neşeliydi, beni güleryüzle karşıladı. Savaş sanatının yabancısı olan ben, seferin talihinin bu anda belli olacağından şüphe etmiyordum. Burada bizim Volhovski'yi baştan ayağa toz içinde, sakalı uzamış, kaygılı ve üzgün gördüm. Bununla birlikte, eski bir arkadaş olarak benimle konuşmaya vakit buldu. Geçen yıl yaralanmış olan Mihail Puşçin'i de[25] burada gördüm. İyi bir arkadaş, yiğit bir asker olarak çok sevilen, sayılan bir insan. Eski dostlarımdan bir çok kimseler çevremi sardılar. Ne kadar değişmişlerdi! Zaman ne çabuk geçiyor!

Heu! fugaces, Posthume, Posthume,
*Labuntur anni...**

Rayevski'nin yanına döndüm, geceyi onun çadırında geçirdim. Gece yarısı korkunç haykırışlar beni uyandırdı: Düşmanın beklenmedik bir taarruza giriştiği düşünülebilirdi. Rayevski alarmın nedenini öğrenmek için adam yolladı: Bağları kopan birkaç Tatar atı ordugâhta koşuşuyor, müslümanlar (bizim orduda hizmet eden Tatarlara böyle denirdi) onları kovalıyorlardı.

---

24 **Paskeviç**: Sonradan kont olmuş bir generaldir. 1827 yılında Yermolov'un yerine Kafkas ordusunun başına getirildi. İran ve Türkiye'ye karşı açılan seferleri o idare etti. «Erzurum Yolculuğu» nda Puşkin'in onu yer yer iğnelediği sezilir. Onun sözünü ederken kontluğunu sık sık anmasında hissedilir bir alay kokusu var

25 **Puşçin**: Puşkin'in Sibirya'ya sürülen bir lise arkadaşının kardeşidir. Ağabeyi gibi 14 aralık olaylarına katıldığı için er olarak Kafkasya'ya sürülmüştü. 1829 seferi ve Puşkin hakkında hatıralarını yazdı.

* Ne yazık! hey Posthume, Posthume,
Yıllar uçup gidiyor... (Horace'dan)

Şafakla birlikte ordu yola çıktı. Otları büyümüş bir ormandan dağlara ulaştık. Bir boğaza girdik. Dragonlar aralarında konuşuyorlardı: «bak hemşehri, tut kendini, peşrev ateşi yakalayıverir». Gerçekten de yer, durum, pusuya elverişliydi. Ama başka yanda general Burtsov'un harekâtıyla oyalanmakta olan Türkler bu durumdan yararlanamadılar. Tehlikeli boğazı sağ selamet geçtik, düşman ordugâhından 10 verst uzakta bulunan Saganlu'un tepelerine çıktık.

Çevremizde doğa tasalıydı. Hava soğuktu, dağlar hüzünlü çamlarla örtülüydü. Sel çukurlarını kar kaplamıştı.

Usque nec Armeniis in oris,
Amice Valgi, stat glacies iners
*Menses per omnes...**

Dinlenmiş, yemeği tam bitirmiştik ki, tüfek sesleri duyuldu. Ne olduğunu öğrenmek için Rayevski bir adam yolladı. Türklerin ileri karakollara ateş açtıkları haberini getirdiler. Semiçev'le birlikte benim için yeni olan bir manzarayı görmeye gittim. Yaralı bir Kazak'a rasladık: Eğerin üstünde sallanarak oturuyordu, sararmıştı, kan içindeydi. İki Kazak onu tutuyordu. «Türkler çok mu?» — diye Semiçev[26] sordu. «İt sürüsü kadar, komutanım» — diye içlerinden biri karşılık verdi. Boğazı geçince birden karşıki dağın yamacında hücum vaziyeti almış 200 kadar Kazak gördük, tepelerinde 500'e yakın Türk vardı. Kazaklar yavaş yavaş geri çekildiler; Türkler büyük bir ataklıkla geldiler, 20 adım kala nişan aldılar, ateş ederek geri döndüler, dört nala sürüp gittiler.

---

* Ermenistan kıyıları da,
Dostum Valji,
Bütün yıl buzla örtülü değil. (Horace)

26 Semiçev: Hapis cezasını çektikten sonra Kafkasya ordusuna sürülmüş bir dekabrist.

Yüksek sarıkları, güzel kaftanları, atlarının parlak koşum takımları Kazakların mavi üniformalarıyla, basit koşum takımlarıyla açık bir karşılık oluşturuyordu Bizden on beş kişi yaralanmıştı. Yarbay Basov imdat gönderilmesi için adam yolladı. Bu sırada o da ayağından yaralandı. Kazaklar bozulacaklardı. Basov gene atına bindi, kumandayı bırakmadı. Takviye yetişti. Türkler bunu farkettiler, bir Kazak'ın başsız, kesilmiş ölüsünü dağda bırakarak savuşup gittiler. Türkler kesilmiş başları İstanbul'a yolluyorlar, ellerini kana bulayıp bayraklarına basıyorlar. Tüfek sesleri kesildi. Kartallar, ordunun yoldaşları dağın doruğuna çıktılar, tepeden av kollamaya başladılar. Bu sırada atlı bir general ve bir subay kalabalığı göründü: Kont Paskeviç geldi, Türklerin ardına çekildiği dağa yollandı. Türkler derelere, çukurlara saklanmış 4000 süvari ile takviye edilmişlerdi. Çukurlarla, tepelerle bizden ayrılan Türk ordugahı dağın üstünden önümüze açıldı. Geç vakit döndük. Ordugahın içinden geçerken yaralıları gördüm. Beşi o gece ve ertesi gün ölmüştü. Akşam aynı gün başka bir savaşmada yaralanmış olan Ostem - Saken'i görmeye gittim.

Ordugah hayatı çok hoşuma gitti. Şafak vakti bir top bizi ayağa kaldırıyordu. Çadırda uyku şaşılacak kadar esaslı oluyor. Öğle yemeğinde Asya şaşlığıyla* bir hayli İngiliz birası, Toros karlarında soğutulmuş şampanya içtik. Toplantımızda çeşitli insanlar vardı. General Rayevski'nin çadırında müslüman alaylarının beyleri toplanmışlardı; konuşmalar tercüman aracılığıyla oluyordu. Ordumuzda Transkafkas bölgelerimizin halkaları da, yeni ele geçirilmiş toprakların sakinleri de vardı. Aralarında bulunan, doğuda şeytana taparlar diye adı çıkmış Yezidilere merakla bakıyordum. 300 e yakın aile Ağrı'nın eteklerinde yaşamaktadır. Rus hükümdarının ege-

* Şaşlık: Şiş kebabı

menliğini onlar tanımışlardı. Kırmızı harmanili, kara kalpaklı, uzun boylu, çirkin bir adam olan şefleri bütün süvarilerin komutanı olan Rayevski'ye bazan gelir, küçülürce bir davranışla dileklerde bulunurdu. Yezididen mezhepleri hakkında gerçeği öğrenmeye çalıştım. Soruma verdiği karşılıkta: Yezidilerin şeytana taptıkları söylentisinin boş bir masal olduğunu, tek bir tanrıya inandıklarını söyledi. Onların inancına göre şeytana lanet okumak gerçekten de yakışıksız, bayağı bir şeydir, çünkü o (şeytan) şimdi zavallıdır, ama zamanla bağışlanabilir, Allahın merhametine sınır konmaz. Bu açıklama beni yatıştırdı. Yezidilerin şeytana tapmadıklarına çok memnun olmuştum; sapınçları bana artık çok daha bağışlanabilir geliyordu.

Hizmetçim benden üç gün sonra ordugaha geldi. Düşman tehlikesine rağmen esenlikle orduya katılan ağırlık koluyla birlikte gelmişti : Bütün sefer süresince sayısız ağırlıklarımızdan bir tek öküz arabası düşmanın eline geçmemişti. Ağırlığın ordu ardınca gidişindeki düzen gerçekten şaşılacak şeydi.

17 Haziranda sabahleyin silah sesleri duyduk; iki saat sonra sekiz Türk sancağıyla dönen Karabah alayını gördük; albay Frideriks taş yığınları arkasına yatan düşmanla savaşa tutuşmuş, onu yerinden atmış, kovalamıştı; süvariye kumanda eden Osman paşa zor kurtulmuştu.

18 Haziranda ordugah başka yere kalktı. 19 da top bizi uyandırır uyandırmaz ordugah harekete geldi. Generaller görevlerinin başlarına gittiler, alaylar sıra oldular; subaylar kendi takımlarının başlarına geçtiler. Ben yalnız kaldım, ne yana gideceğimi bilmiyordum, atıma yol verdim ve tanrının iradesine bıraktım. General Burtsov'a rasladım, beni sol kanada çağırdı. Sol kanat ne demek? — diye düşündüm, yoluma devam ettim. Topları yerleştiren general Muravyev'i[27] gördüm. Çok geçmeden Delibaşlar gözüktü, vadide dönüyor, Kazak-

larla birbirlerine karşılıklı ateş ediyorlardı. Bu sırada onların sık bir piyade kalabalığı boğazdan geçiyordu. General Muravyev ateş emri verdi. Hartuç kalabalığın tam ortasına düştü. Türkler yana çekildiler, sırtın arkasında kayboldular. General Paskeviç'i kurmaylarıyla çevrili gördüm. Türkler derin bir dere ile kendilerinden ayrılan ordumuzu kuşatıyorlardı. Puşçin'i kont dereyi gözden geçirmeye gönderdi. Puşçin atını dört nala kaldırdı. Türkler onu bir baskıncı sanarak yaylım ateşe tuttular. Bir gülüşme oldu. Kont bir top getirip ateş edilmesini emretti. Düşman dağa ve dereye yayıldı. Burtsov'un beni çağırdığı sol kanatta savaş kızışmıştı. Önümüzde (merkezin karşısında) bir Türk süvari kolu dörtnala geliyordu. Kont general Rayevski'yi onlara karşı yolaldı; Rayevski Nijegorod alayını hücuma kaldırdı. Türkler savuştular. Bizim Tatarlar onların yaralılarını çevirip hemen soyuveriyor, alanda çırılçıplak bırakıyorlardı. General Rayevski derenin kenarında durdu. Alaydan iki süvari bölüğü ayrılarak dört nala takibe koyuldular; albay Simoniç onları geri çevirdi.

Savaş dindi: Türkler gözümüzün önünde toprağı kazıp, taş taşıyarak kendi usullerince tahkimat yapmaya koyuldular. Onlara ilişilmedi. Biz atlardan indik, Allah ne verdiyse yemeye koyulduk. Bu sırada konta birkaç esir getirildi. İçlerinden biri ağır yaralıydı. Esirler sorguya çekildiler. Saat altıya doğru ordu yeniden düşman üzerine yürümek emrini aldı. Türkler siperlerin arkasında kıpırdamaya başlamışlardı. Bizi top ateşiyle karşıladılar; az sonra çekilmeye başladılar. Bizim süvari kolu ilerideydi; dereye inmeye başladık. Atların nalları altında toprak çöküyor, dağılıyordu. Atım her an devrilebilir-

---

27 **Muravyev** : Kars'ın kuşatılmasında Ruslar tarafından ele geçirilmesinde rol oynamış bir general.

di; o zaman karma uhlan alayı[23] üstümden geçebilirdi. Tanrı korudu. Dağlara giden geniş yola çıkar çıkmaz bizim bütün süvari kolu dörtnala kalktı. Türkler çekildiler, Kazaklar yola bırakılmış bir topu kamçılayarak yanından uçup gittiler. Türkler kendilerini yolun iki yanındaki sel çukurlarına attılar; artık ateş etmiyorlardı; hiç değilse kulaklarının dibinde artık hiç bir kurşun vızıldamıyordu. Hızlı ve güçlü atlarıyla tanınmış olan bizim Tatar alayları takipte birinciydiler. Benim atım dizginlerini çiğniyor onlardan geri kalmıyordu; onu zor tutuyordum. Yolda yanlamasına uzanmış genç bir Türkün ölüsü önünde durdu o. Ölü 18 yaşlarında vardı; kızı andıran sararmış yüzü bozulmamıştı. Sarığı tozlar içinde yatıyordu; tıraşlı ensesinden kurşunla vurulmuştu. Adî adımla gidiyordum; biraz sonra Rayevski bana yetişti. Düşmanın tamamıyla bozguna uğradığı yolunda Kont Paskeviç'e kurşun kalemiyle bir rapor yazdı ve yoluna devam etti. Ben uzaktan onu izliyordum; gece olmuştu. Yorgun atını geri kalıyor, her adımda ayağı sürçüyordu. Kont Paskeviç, takibin durdurulmamasını emretti; hareketi kendisi yönetiyordu. Süvari müfrezeleri bana yetiştiler. O gün önemli bir rol oynayan Kazak topçusu komutanı albay Polyakov'u gördüm. Onunla birlikte bırakılmış bir köye geldik. Gece olduğu için takibi durduran kont Paskoviç burada kaldı.

Kontu bir yeraltı sakliyasının damında, ateşin karşısında bulduk. Esirler yanına getiriliyordu. Hemen bütün komutanlar da oradaydılar. Kazaklar onların atlarının dizginlerini tutuyorlardı. Ateş Salvator Rosa'ya[29] yaraşır bir tabloyu aydınlatmakta, karanlıklarda bir ırmak çağıldamaktaydı. Bu sırada bu köyde barut stoklarının

---

28 **Karma uhlan alayı** : Bu alay dekabrist ayaklanmasına katılmış olan askerî birliklerden oluşturulmuştu.

29 **Salvator - Rosa** : Ünlü bir Italyan ressamı (1675 - 1757).

saklandığı, bir patlama tehlikesi olduğu konta haber verildi. Kont bütün maiyetiyle birlikte sakliyayı bırakıp çıktı. Biz geceyi geçirdiğimiz yerden 30 verst uzaktaki ordugaha yollandık. Süvari müfrezeleri yolları tutmuşlardı. Tam yerimize varmıştık ki, gökyüzü birdenbire şimşek çakmış gibi aydınlandı, boğuk bir patlama duyduk. Çeyrek saat önce bıraktığımız sakliya havaya uçmuştu: İçinde barut stokları vardı. Savurulan taşlar birkaç Kazağı ezmişlerdi.

İşte o anda bütün görebildiklerim bunlar. 30.000 kişilik bir kuvvetle Hakkı Paşaya katılmaya giden Erzurum seraskerinin bu savaşmada bozguna uğradığını akşam öğrendim. Serasker Erzurum'a kaçmıştı; Saganlu'ya çekilen kuvvetleri dağılmıştı, topçu ele geçirilmişti; Hakkı paşa elimizde yalnız kalmıştı. Kont Paskoviç toparlanmasına meydan vermedi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Hakkı paşa ile savaşma. Bir Tatar beyinin ölümü. Hünsa. Esir paşa. Aras. Çoban köprüsü. Hasankale. Ilıca. Erzurum'a yürüyüş. Görüşmeler. Erzurum'un alınması. Türk esirleri. Derviş.

Ertesi gün saat beşte ordugah uyandı, yola çıkma emri aldı. Çadırdan çıktım, herkesten önce kalkmış olan Paskeviç'le karşılaştım. Beni gördü.

— *Etes-vous fatigué de la journeé d'hier?*

— *Mais un pev, Mr. le comle.*

— *J'en suis fâché pour vous, car nous allons faire encore une marche pour joindre le Pacha, et puis ilfaudra poursuivre l'ennemi encore une trentaine lde versts*.*

Yola çıktık, saat sekize doğru bir tepeye geldik, Hakkı paşanın ordugahı buradan avucumuzun içi gibi gö-

* — Dün yoruldunuz mu?
— Biraz B. Kont.
— Sizin için üzüldüm, çünkü paşaya ulaşmak için bir yürüyüş daha yapacağız; sonra da düşmanı 30 verst daha kovalamak gerekecek

rünüyordu. Türkler bütün bataryalarıyle zararsız bir ateş açtılar. Bu sırada ordugahlarında büyük bir hareket görünüyordu. Yorgunluk ve sabahın sıcağı bir çoğumuzu attan inmeye, yeşil otların üstüne oturmaya zorluyordu. Dizginleri yanımda bir yere doladım, yola devam emrini bekleyerek hafifçe kestirmeye başladım. Bir çeyrek saat sonra beni uyandırdılar. Herkes hareket halindeydi. Bir yandan kollar Türk ordugahına doğru ilerliyor, öbür yandan süvari düşmanı takibe hazırlanıyordu. Ben Nijegorod alayı ile gidecektim, ama atım topallıyordu. Kaldım. Bir uhlan alayı yanımdan hızla geçip gitti. Sonra Volhovski üç topla gelip geçti. Ormanlık bir dağda tek başıma kaldım. Bir dragonla karşılaştım, ormanın düşman askerleriyle dolu olduğunu söyledi. Geri döndüm. Bir piyade alayı ile gelen general Muravyev'e rasladım. Ormanı taramak için bir bölük yolladı. Dereye yaklaşırken görülmemiş bir manzara ile karşılaştım. Bizim Tatar beylerinden biri bir ağacın altında ağır yaralı olarak yatıyordu. Gözdesi yanında hüngür hüngür ağlıyordu. Bir molla diz çökmüş dua okuyordu. Can çekişen bey çok sakindi, kımıldamadan dostuna bakıyordu. Derede 500 kadar esir toplanmıştı. Birkaç yaralı Türk, besbelli, beni hekim sanarak işaretlerle yanlarına çağırıyor, yardım istiyorlardı. Bir Türk kanlı bir bezle yarasını tıkayarak ormandan çıktı. Askerler, ihtimal insanseverce bir duygunun etkisi altında, biran önce işini bitirmek niyetiyle ona yaklaştılar. Ama bu beni insan ettirdi; zavallı Türk'ü korudum, çok kan kaybetmiş, bitkin bir hale gelmişti, güçlükle onu arkadaşlarının bulunduğu kalabalık kümeye götürdüm. Onların yanında albay Anrep[30] vardı. Türklerin ordugahında veba meydana çıkarıldığı söylentilerine rağmen, Anrep onlarla, onların çubuklarından dostça tütün içiyordu. Esirler oturmuşlar, birbirleriyle rahat rahat

30 **Anrep** : 1829 savaşında karma uhlan alayına kumanda ediyordu.

konuşuyorlardı. Hemen hepsi gençti. Dinlendikten sonra yola koyulduk. Yol boyunca her yerde ölüler yatıyordu. Nijegorod alayını 15 verst ileride bir ırmağın kıyısında kayalar arasında mola vermiş buldum. Kovalama birkaç saat daha sürdü. Akşama doğru sık bir ormanla çevrili bir vadiye geldik, iki günde atla seksen verstten çok yol gittikten sonra nihayet doyasıya uyudum.

Ertesi gün düşmanı kovalayan birlikte ordugaha dönmek emrini aldılar. Burada esirler arasında bir hünsa bulunduğunu öğrendik. Ricam üzerine Rayevski onun getirilmesini emretti. Yüzü, ihtiyar, kalkık burunlu bir Fin kadınını andıran uzun boylu, oldukça şişman bir erkekle karşılaştım. Hekimin yanında muayene ettik. *Erat vir, mammosus, ut femina habebat testuculos non evolutus, penem que yarvum et puerilem. Quaerebamus, sit ne exectus? — Deus, respondit, castravit me.* İpokritçe bilinen bu hastalık, gezmenlerin söylediklerine göre, göçebe Tatarlar'la Türkler'de sık sık raslanır. *Hoss* bu hünsaların Türkçe adıdır[31].

Bizim ordu bir gün önce ele geçirilen Türk ordugahındaydı. Kont Paskeviç'in çadırı Kazakların esir ettiği Hakkı paşanın yeşil çadırının yakınında bulunuyordu. Ona gittim, kendisini bizim subaylarla kuşatılmış buldum. Bağdaş kurmuş, çubuk içiyordu. Kırk yaşlarında vardı. Yüzünde ağırbaşlılık ve derin bir sakinlik ifadesi okunuyordu. Teslim olunca kendisine bir fincan kahve verilmesini, sorulardan kurtarılmasını rica etmişti.

Vadide bulunuyorduk. Saganlu'nun karlı, ormanlı dağları şimdi arkamızdaydı. Hiç bir düşmana artık raslamıyorduk. Köyler boştu. Yakın dolaylar hüzünlüydü.

---

31 **Hoss** : sözcüğü Puşkin kont Potolski'nin bir yapıtından almıştır. Türkçe'de böyle bir sözcük bilmiyoruz. Pototski **hünsa**'yı **hoss** bellemiş olabilir.

Kayalıklı kıyılarında hızla akan Aras'ı gördük. Hasankaleden 15 verst uzakta eşit olmayan yedi tonoz üzerine çok güzel ve cesurca kurulmuş bir köprü vardı. Rivayete göre onu dağın tepesinde dünyadan el çekmiş olarak ölen zenginleşmiş bir çoban kurmuş, onun bu ıssız yerdeki iki çam ağacının gölgelediği mezarı bugüne kadar gösterilir. Yakın köy ve kasaba halkları akın akın onu ziyarete gelir. Köprüye *Çoban köprüsü* diyorlar. Tebriz yolu onun üstünden geçer.

Köprünün birkaç adım ötesindeki bir kervansarayın karanlık yıkıntılarını görmeye gittim. İçinde hasta bir eşekten başka kimse yoktu. İhtimal onu da kaçan köylüler bırakmışlardı.

24 Haziranda sabahleyin, bir gün önce prens Bekoviç'in ele geçirdiği eski zamanlardan kalma Hasankale'ye gittik. Geceledi̇ğimiz yerden 15 verst uzaktaydı. Uzun geçitler beni yormuştu. Dinleneceğimizi umuyordum; ama öyle olmadı.

Süvari kolu yola çıkmadan önce ordugaha Ermeniler gelerek üç gün önce hayvanlarını sürüp götüren Türklere karşı korunmalarını istediler. Onların ne istediklerini iyice anlamayan albay Anrep dağlarda bir Türk müfrezesi bulunduğunu sandı, Rayevski'ye haber vermek, dağlarda 3000 Türk olduğunu bildirmek için uhlan alayının bir süvari bölüğüyle ayrılıp o yana gitti. Tehlike anında onu takviye etmek üzere Rayevski arkalarından takibe koyuldu. Kendimi Nijegorod alayına bağlı sayıyordum, ermenilerin kurtarılması işinde büyük bir üzüntü ile atımı ileri sürdüm. Yirmi verst gittikten sonra bir köye geldik, yalın kılıçlarla acele acele tavukları kovalayan geride kalmış birkaç uhlan gördük. Burada köylülerden biri, söz konusunun üç gün önce Türklerin kovaladığı 3000 kurt olduğunu, iki günde onlara kolaylıkla yetişilebileceğini Rayevski'ye anlattı. Rayevski

tavuk kovalanmasına son verilmesini uhlanlara emretti, albay Anrep'e geri dönmesi emrini yolladı. Geri döndük, dağlardan inerek Hasankale yakınlarına geldik. Ama bu biçimde birkaç Ermeni tavuğunun canını kurtarmak için 40 verst yol gittik, ki bana hiç te eğlenceli gelmedi bu.

Hasankale Erzurum'un anahtarı sayılıyor. Kent, başı bir kale ile taçlı kayalığın eteğinde kurulu. İçinde yüz kadar Ermeni ailesi var. Bizim ordugah kalenin önüne açılan geniş bir ovada. İçinde demirli - kükürtlü ılıca bulunan yuvarlak taş bir binaya gittim.

Üç sajen* kutrunda yuvarlak bir havuz. İki kez onu yüzerek geçtim, birdenbire bir baş dönmesi, iç bulantısı hissettim, havuzun taş kenarına zor ulaştım. Bu sular doğuda meşhurdur, ama doğrudürüst hekim bulunmadığı için halk bunlardan ezbere yararlanıyor, gereği gibi yararlanamıyor.

Hasankale'nin dibinden Muruk ırmağı geçiyor. Irmağın kıyıları madensuyu kaynaklarıyla dolu; kayalar altından fışkırıp ırmağa dökülüyorlar. İçimleri Kafkas Narzan'ı kadar hoş değil; bakır kokuyorlar.

25 Haziranda hükümdar - imparatorun isim gününde kale duvarlarının altındaki ordugahımızda alaylar dua dinlediler. Kont Paskeviç'in verdiği öğle yemeğinde hükümdarın sağlığına içilirken kont Erzurum üzerine yürüneceğini bildirdi. Akşam saat beşte ordu yola çıktı.

26 Haziranda Erzurum'un beş verst uzağındaki bir dağda bulunuyorduk. Bu dağa *Akdağ* deniyor; kireçli bir dağ. Beyaz, ince bir toz gözlerimizi yakıyordu; dağların hüzünlü görünüşü insana tasa veriyordu. Erzurum'un yakınlığı, yürüyüşün sona ereceği inancı bizi teselli ediyordu.

---

* Sajen : 2,134 metre.

Akşam, kont Paskeviç yeri gözden geçirmeye çıktı. İstinat karakollarımızın önünde bütün gün dolanıp duran akıncı Türk atlıları ona ateş etmeye başladılar. Kont Paskeviç, general Muravyev'le konuşmasını kesmeksizin birkaç kez kamçısıyla onları tehdit etti. Açtıkları tüfek ateşine karşılık verilmedi.

Bu arada, Erzurum'da büyük bir karışıklık hüküm sürüyordu. Yenilgiden sonra kentte kaçan serasker Rusların tamamıyla bozguna uğratıldıkları söylentisini yaymıştı. Onun arkasından da özgür bırakılan esirler kont Paskeviç'in beyannamesini halka ulaştırdılar. Kaçaklar seraskerin yalanını açığa vurdular. Rusların hızla yaklaştıkları çabucak duyuldu. Halk teslim olmaktan söz etmeye başladı. Serasker ve ordu savunmayı düşünüyordu. İsyan çıktı. Birkaç Frenk öfkelenen ayaktakımı tarafından öldürüldü.

Ordugahımıza (ayın 26 sı sabahı) halktan ve seraskerden delegeler geldi. Bütün gün görüşmelerle geçti; akşamın saat beşinde delegeler, onlarla birlikte de Asya dillerini, adetlerini iyi bilen general kont Bekoviç Erzurum'a yollandılar.

Ertesi gün sabahleyin ordumuz ilerlemeye başladı. Erzurum'un doğu tarafından, Top - Dağ'ın tepesinde bir Türk bataryası vardı. Alaylar Türkler'in top ateşine trampetlerle, bando - muzika ile karşılık vererek ona doğru yürüdüler. Türkler çekildiler. Top - dağ ele geçirildi. Şair Yüzefeviç'le oraya gittim. Bırakılan bataryada kont Paskeviç'i maiyetiyle bulduk. Dağın tepesinden derede Erzurum iç kaleleri, minareleri, birbirine bitişik yeşil damlarıyla gözlerimizin önüne seriliverdi. Kont atlıydı. Karşısında, yerde kentin anahtarlarıyla gelen Türk delegeleri oturuyordu. Ama, Erzurum'da kaynaşma belli oluyordu. Birdenbire kent tabyalarında bir ateş parladı, bir duman belirdi, gülleler Top - dağa yağmaya baş-

ıadı. Birkaçı kont Paskeviç'in başının üstünden geçti. Kont bana dönerek :

— *Voyez les Turcs, — dedi, — on ne peut jamais se fier à eux.**

O anda, görüşmeler için bir gün önce Erzurum'a giden kont Bekoviç dörtnala Top - dağ'a geldi. Seraskerin ve halkın teslim olmaya çoktan razı olduklarını, ama, Topçu paşanın elebaşılık ettiği birkaç Arnavut'un kent bataryalarını ele geçirdiklerini, isyan ettiklerini bildirdi. Generaller atlarını sürüp konta yaklaştılar, Türk bataryalarının susturulmasına izin vermesini rica ettiler. Kendi toplarının ateşi altında oturan Erzurum ilerigelenleri bu ricayı tekrarladılar. Kont bir süre bekledi; nihayet, «artık fazla geldiler» diyerek emir verdi. Hemen toplar getirildi, ateşe başlandı. Düşmanın top ateşi yavaş yavaş dindi. Alaylarımız Erzurum'a yollandı; 27 haziranda, Poltava savaşının yıldönümünde akşamın saat altısında Rus bayrağı Erzurum kalesinde dalgalanıyordu.

Rayevski kente yollandı, ben de onunla gittim; şaşılacak bir manzara gösteren kente girdik. Türkler düz damlardan asık yüzlerle bize bakıyorlardı. Ermeniler dar sokaklarda toplanmışlar, gürültü ediyorlardı. Ermeni çocukları atlarımızın önünde haç çıkararak, koşarak bağırıyorlardı: Hıristiyan! Hıristiyan!.. Kaleye geldik, topçumuz içeri girdi; ordugahtan izinsiz kimsenin ayrılmaması yolundaki kesin emre rağmen, burada, kenti atla dolaşan benim Artemi ile karşılaşınca hayret içinde kaldım.

Kentin sokakları dar ve eğri. Yapılar oldukça yüksek. Yollar kalabalık. Dükkanlar kapalı. Kentte iki saat kadar dolaştıktan sonra ordugaha döndüm: Esir düşen

* Görüyor musunuz Türkleri, hiç güvenilmez onlara.

seraskerle üç paşa orada bulunuyordu. Paşalardan biri, çok hareketli, zayıf bir ihtiyar, bizim generallerle heyecanlı heyecanlı konuşuyordu. Beni fraklı görünce kim olduğumu sordu. Puşçin beni şair diye tanıttı. Paşa ellerini göğsüne koyarak beni selamladı, tercüman aracılığıyla şunları söyledi: Bir şairle karşılaşmakta hayır var. Şair dervişin kardeşidir. Onun ne vatanı var, ne dünya nimetlerinde gözü. Oysa ki biz zavallılar şan ve şöhreti, iktidarı hazineleri düşünürken o yeryüzünün hakimleriyle bir sırada durur, önünde eğilirler.

Paşanın bu Doğulu gönülokşarlığı hepimizin hoşuna gitti. Ben seraskeri görmeye gittim. Çadırına girerken onun gözde içoğlanıyla, zengin bir Arnavut elbisesi giymiş on dört yaşlarında kara gözlü bir gençle karşılaştım. Seraskер dış görünüşü çok basit, saçı sakalı ağarmış bir ihtiyardı. Derin bir umutsuzluk içinde oturuyordu. Yanında bizim subaylardan bir grup vardı. Çadırından çıkarken başına koyun derisinden bir kalpak geçirmiş, elinde bir asa, omuzlarında bir tulum (outre) bulunan yarı çıplak genç bir adam gördüm. Avaz avaz bağırıyordu. Bunun yenenleri tebrike gelen benim kardeşim, bir derviş olduğunu söylediler. Ordan zorla uzaklaştırıldı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Erzurum. Asya ihtişamı. İklim. Taşlama. Seraskerin sarayı. Türk paşasının haremi. Veba. Burtsov'un ölümü. Erzurum'dan çıkış. Dönüş yolu. Rus dergisi.

Erzurum (yanlış olarak Arzerum, Erzrum, Erzron denen bu kent) 415 yılına doğru, İkinci Feodosya zamanında kuruldu, Feodosiyepol diye adlandırıldı. Hiç bir tarihi hatıra onun adına bağlanmamaktadır. Onun hakkında bildiğim yalnız, Hacı Baba'nın söylediğine göre burada bir hakarete tarziye olarak İran elçisine insan kulağı yerine dana kulağı sunulmuş olmasıdır[32].

Erzurum, Asya Türkiyesi'nin başkenti sayılmaktadır. Nüfusu 100.000 hesap ediliyor, ama sanırım bu çok kabartılmış bir sayı. Evler taş, damlar çimle örtülü, yüksekten bakılınca kente çok acayıp bir manzara veriyor bu.

Avrupa ile Doğu arasındaki başlıca kara ticareti Erzurum yoluyla yapılır. Ama kentte az mal satılıyor;

32 İran elçisine dana kulağı sunulması olayını Puşkin Morier'in «**The adventures of Haji Baba of İspahan**» adlı romanından hatırlamıştır.

burada bu malları ortaya çıkarmıyorlar; kentte çuvallarla ravent olduğu halde bir kaşık ravent bulunamaması yüzünden bir hastanın Erzurum'da ölebileceğini yazan Tournefort[33] da bunu görmüştü.

Asya ihtişamı: Bu deyimden daha anlamsız bir söz bilmiyorum. İhtimal ki bu deyim, yoksul şövalyelerin kendi şatolarının çıplak duvarlarını, meşe sandalyeleri bırakıp ilk kez kırmızı kanapeleri, renk renk halıları, kabzaları renkli taşlarla süslü hançerleri gördükleri zaman doğmuştur. Şimdi Asya yoksulluğunun, Asya kabalığının, vs., sözü edilebilir, ama ihtişam, şüphe yok ki Avrupanındır. Pskov kentinin rasgele bir kaza kasa basında küçük bir dükkanda bulabileceğiniz bir şeyi ne kadar para verirseniz verin, Erzurum'da satın alamazsınız.

Erzurum'un iklimi serttir. Kent, deniz yüzeyinden 2.100 metre yüksekteki bir derede kurulmuştur. Onu çevreleyen dağlar yılın büyük bir bölümü karla örtülüdür. Toprak ormansız ama verimli. Pek çok kaynaklar onu sulamakta; her yandan su kemerleriyle örülü. Erzurum suyu ile ün salmıştır. Fırat, kentin üç verst ötesinden akar. Çeşmeler her yerde bol. Hepsinde zincirle bağlı madeni taslar var; iyi yürekli müslümanlar içip dua ederler. Kereste Saganlu'dan getiriliyor.

Erzurum'un silah deposunda bir çok eski silahlar, ihtimal daha Godefroy[34] zamanında paslanmış çelik başlıklar, cebeler, kılıçlar bulduk.

Camiler alçak ve karanlık. Kentin dışında bir mezarlık var. Anıtlar, genel olarak, sarıklı mezar taşlarından ibaret. İki veya üç paşanın türbesi üstün bir işçilikle

---

32 **Tournofort** : Ünlü Fransız gezmen ve botanikçisi (1656 - 1708).
34 **Godefroy** : Birinci Haçlı seferinde Haçlı orduları başbuğu (1060 - 1100).

öbürlerinden ayrılıyor, ama onlarda da bir incelik yok: Hiç zevk yok, bir anlam yok... Bir gezmen bütün Asya kentleri içinde yalnız Erzurum'da bir saat kulesi gördüğünü, onun da saatinin işlemediğini yazar.

Sultanın giriştiği yenilik hareketi daha Erzurum'a girmedi. Asker halâ o pitoreks doğulu kıyafetini taşımakta. Erzurum'la İstanbul arasında, tıpkı Kazan'la Moskova arasında olduğu gibi, rekabet var. İşte yeniçeri Eminoğlu'nun söylediği taşlamanın başlangıcı :

Göklere çıkarıyor gâvurlar bugün İstanbulu.
Demir bir ökçeyle yarın,
Ezerler de uyuyan bir yılan gibi,
Çekip giderler, öylece bırakarak.
Felâket karşısında İstanbul uykuda.

İstanbul ayrıldı yolundan peygamberin;
Gerçeğini eski doğunun
Kararttı orada hileci batı.
Kötü zevklere İstanbul
Sattı dini de kılıcı da.
İstanbul unuttu terini savaşın,
Şarap içiyor ibadet saatinde.

Söndü iman ateşi orada.
Evli kadınlar mezarlıklarda dolaşıyor.
Sokak başlarına yollanıyor kocakarılar,
Hareme alıyor onlar erkekleri,
Elde edilmiş haremağası uykuda.

Bizim dağlık Erzurum değil öyle ama,
Yolları çok Erzurumumuz bizim,
Uyumuyoruz yüzkarası şatafatın içinde biz,
Daldırmıyoruz o ele avuca sığmaz şarap çanağını
Şarabına sefahatin, ateşin, uğultunun.

Oruç tutuyoruz: kutsal suyun oluğunda
Gideriyoruz susuzluğumuzu kana kana;
Korkusuz, atak, dalga dalga
Savaşa atılıyor yiğitlerimiz,
Girilmez haremlerimize.
Haremağaları uyanık, elde edilmezler,
Oturuyor evlerde usluca karılarımız[35].

Ben seraskerin sarayında, haremin bulunduğu odalarda kalıyordum. Sayısız giriş yerlerinden girip çıkarak, odadan odaya, damdan dama, merdivenden merdivene geçerek bütün gün dolaşıp duruyordum. Saray taiana uğramışa benziyordu; serasker kaçmayı önceden tasarlamış, ne kaçırabilmişse kaçırmıştı. Kanapeler sökülmüş, halılar kaldırılmıştı. Kentte dolaşırken Türkler beni yanlarına çağırıyor, dillerini çıkarıp gösteriyorlardı. (Bütün Frenkleri onlar hekim sanıyorlardı). Usandırdı beni bu; nerdeyse ben de onlara aynı şekilde karşılık verecektim. Akşamları akıllı, sevimli Suhorukov'la[36] geçiriyordum; işlerimizin benzerliği bizi birbirimize yaklaştırmıştı. O bana kendi ebedî tasarılarından, bir zamanlar o kadar aşkla, başarı ile başlamış olduğu tarih araştırmalarından söz ederdi. İsteklerinin, dileklerinin azlığı gerçekten de dokunaklı. Yerine getirilmezlerse yazık.

Seraskerin sarayı sürekli bir canlılık manzarası gösteriyordu: Asık yüzlü paşanın karıları, sayısız içoğlanları arasında sessizce tütün içtiği yerde, onu yenen, generallerinin zaferleri üstüne raporlar alıyor, paşalıklar dağıtıyor, yeni romanlar üstüne konuşuyordu. Muş paşası

---

35 **Göklere çıkarıyorlar gâvurlar bugün İstanbulu** diye başlayan taşlamayı Puşkin kendisi yazdı; yeniçeri **Eminoğlu** uydurma bir addır.

36 **Suhorukov** : 14 Aralık ayaklanmasıyla ilgili olduğu için muhafız kıtasından çıkarılarak önce Don'a, sonra Kafkasya'ya sürülen bir tarih yazarı.

yeğenine yanında bir iş vermesi için kont Paskeviç'e gelmişti. Bu kurumlu Türk, sarayda dolaşırken odaların birinde durdu, heyecanla birkaç söz söyledi, sonra düşünceye daldı: Babasının başı, seraskerin emriyle, bu odada kesilmişti. İşte gerçek doğu izlenimleri! Şanlı Beybulat, bu Kafkasya fırtınası son savaşmalar sırasında ayaklanan iki Çerkes köyünün ağasıyla Erzurum'a gelmişti. Kont Paskeviç'le öğle yemeği yiyorlardı. Bey - bulat 35 yaşlarında, alçak boylu, geniş omuzlu bir erkekti. Rusça bilmiyor, yahut bilmez görünüyordu. Erzurum'a gelişi beni çok sevindirdi: Dağları, Kabarda'yı tehlikesizce aşmakta benim için artık o bir inancaydı.

Erzurum dolaylarında esir edilerek seraskerle birlikte Tiflis'e gönderilen Osman paşa, Erzurum'da bıraktığı hareminin güvenlik altına alınması için kont Paskeviç'e ricada bulunmuştu. İlk günlerde bu unutulmuştu. Bir gün öğle yemeğindeydik, 10.000 kişilik bir ordunun işgal ettiği, halkından hiç birinin bir tek erin kötü bir davranışından tek bir şikayette bulunmadığı bu müslüman kentindeki güvenlikten söz edilirken kont Paskeviç Osman paşanın haremini hatırladı. B. Abramoviç'e[37] paşanın evine gitmesini, memnun olup olmadıklarını, bir kötülük görüp görmediklerini, karılarından sormasını emretti. Ben de B. Abramoviç'le birlikte gitmek için izin rica ettim. Yola çıktık. B. Abramooviç macerası meraklı bir Rus subayını tercüman olarak yanına aldı. 18 yaşında İranlılara esir düşmüş. Onu hadım etmişler, şahın oğullarından birinin hareminde 20 yıldan çok haremağalığı yapmış. Uğradığı talihsizliği, İran'da-

37 **Abramoviç**: Napolyon'un Rusya seferinde Fransız ordusunda hizmet etmiş, bir süre Fransa'da yaşamış, sonra Rus ordusuna katılmıştır. Paskeviç'in gözdelerinden, ordu içinde Puşkin'i göz altında tutan, durumunu, davranışlarını düzenli olarak jurnal edenlerden biridir.

ki yaşayışını dokunaklı bir saflıkla anlattı. Anlattıkları fizyolojik bakımdan değerliydi.

Osman paşanın evine geldik; bizi çok iyi. hatta zevkle döşenmiş açık bir odaya aldılar. Renkli pencerelerde Kur'andan alınmış yazılar vardı. Bunlardan biri bana müslüman haremi için çok derin anlama geldi: *Bağlamak ve çözmek sana yakışır.* Gümüş zarflı fincanlarla kahve getirdiler bize. Ak ve hürmetlice sakallı bir ihtiyar, Osman paşanın babası kadınlar adına kont Paskeviç'e teşekkür etmeye geldi, ama Abramoviç Osman paşanın eşlerine gönderildiğini, kocaları yokken hepsinin memnun edildiklerine kendilerinin onu inandırmaları için onları görmek istediğini kesin olarak bildirdi. İran esiri tercümesini bitirir bitirmeş ihtiyar dilini öfkeyle şapırdattı, isteğimize asla razı olamayacağını, paşa dönüşünde eşlerini yabancı erkeklerin gördüğünü öğrenirse kendisinin ve bütün harem hizmetçilerinin başlarını vurduracağını söyledi. Aralarında haremağası bulunmayan hizmetçiler ihtiyarın sözlerini onayladılar. Ama B. Abramoviç ayak diriyordu :

— Siz paşanızdan korkuyorsunuz, — dedi, — ben de kendi seraskerimden korkarım, emrini dinlememeye cüret edemem.

Yapılacak bir şey yoktu. Bizi iki cılız fıskıyenin fışkırdığı bir bahçeden geçirdiler. Küçük bir taş binaya yaklaştık. İhtiyar bizimle kapı arasında durdu, sürgüyü elinden bırakmaksızın kapıyı dikkatle açtı; başından sarı pabuçlarına kadar beyaz bir çarşafla örtülü bir kadın gördük. Tercümanımız soruyu ona tekrarladı: Yetmişlik bir kocakarı mırıltısı duyduk; B. Abramoviç onun sözünü kesti: «Paşanın anası bu, — dedi. — Bizi eşlerine gönderdiler, birini getiriniz». Gâvurların bu anlayışına şaştı herkes; ihtiyar kadın gitti, bir dakika sonra onun gibi baştan ayağa örtülü bir kadınla döndü. Örtünün içinden hoş bir kadın sesi yükseldi. Kocasız kalmış za-

vallı kadınlara gösterdiği ilgiden ötürü konta teşekkür etti; Ruslar'ın davranışlarını övdü. B. Abramov onunla konuşmayı uzatmanın yolunu bilirdi. Bu sırada çevreme bakınırken birdenbire kapının ta üstünde yuvarlak bir pencereciğ, bu yuvarlak pencereciğin içinde meraklı bakışlar, 5 veya 6 kara gözlü baş gördüm. Bu keşfimi B. Abramoviç'e söyleyecektim, ama başlar, gözler sesimi çıkarmamamı anlatır yollu işaretler yapmaya, parmaklar tehdit etmeye başladılar. Boyun eğdim, buluntumu paylaşmadım. Hepsinin yüzleri hoştu, ama içlerinde bir tek güzel yoktu. Kapının yanında. B. Abramoviç'le konuşan ihtimal ki haremin gülü, melikesi, bir gönül hazinesiydi, hiç değilse bir aşk çiçeğiydi, ben böyle düşündüm.

Nihayet B. Abramoviç sorularına son verdi. Kapı kapandı. Penceredeki yüzler kayboldu. Bahçeye, eve bak tık, elçiliğimizden çok memnun bir halde döndük.

Haremi böyle gördüm: Çok az Avrupalıya nasip olmuştur bu. İşte size bir doğu romanı konusu.

Savaş bitmiş görünüyordu. Dönmeye hazırlanıyordum. 14 Temmuzda halk hamamına gittim, hayatımdan memnun değildim. Havlunun pisliğine, hamam hademesinin kötü oluşuna falan lanet okudum. Erzurum'un hamamını Tiflisinkiyle kıyaslamak ne mümkün!

Saraya dönerken nöbette duran Konovnitsin'den[38] öğrendim: Erzurum'da veba bulunmuş. O anda karantinanın korkunçluğu gözümün önüne geldi, o günden orduyu bırakıp gitmeye karar verdim. Veba salgını düşüncesi, alışılmış olmadığı için, çok kötü bir şey. Bu izlenimi silmek isteğiyle çarşıya gezmeye çıktım. Bir silah ustasının dükkanı önünde durup bir hançere bakıyordum ki,

38 **Konovnitsin** : Dekabristlerdendir. Asilzadelikten yoksun edilmiş, rütbesi alınmış, hapis cezasını çektikten sonra er olarak orduya sevkedilmişti.

birdenbire omuzuma biri vurdu. Dönüp baktım: Arkamda korkunç bir dilenci vardı. Bir ölü gibi sapsarıydı; kızarmış, iltihaplı gözlerinden yaş akıyordu. Veba düşüncesi gene içime düştü. Anlatılmaz bir tiksinti duygusuyla dilenciyi ittim, gezintiden hiç memnun kalmayarak eve döndüm.

Ama merak ağır bastı; ertesi gün hekimle birlikte vebalıların bulunduğu ordugaha gittim. Attan inmedim, rüzgarda durmak ihtiyat tedbirini aldım. Çadırdan bir hasta çıkarıp bize getirdiler; yüzü çok solgundu, bir sarhoş gibi sallanıyordu. Başka bir hasta kendinden geçmiş bir halde yatıyordu. Vebalıyı muayene edip zavallıya çabuk iyi olacağı umudunu verirken, kollarına girerek onu getiren, soyan, vücudunu, veba sanki bir nezleymiş gibi, elleyen iki Türke dikkat ettim. İtiraf edeyim, bu aldırmazlık karşısında kendi Avrupalı korkaklığımdan utandım, hemen kente döndüm.

19 Temmuz'da kont Paskeviç'le vedalaşmaya gitmiştim, onu çok kederli buldum. General Burtsov'un Bayburt dolaylarında vurulduğu yolunda acı bir haber gelmişti. Cesur Burtsov'a yazık olmuştu; ama bu olay yabancı topraklara derinlemesine girmiş, ilk başarısızlık söylentisinde ayaklanmaya hazır kinli bir halkla sarılmış az sayıdaki bütün kuvvetleimiz için de çok felaketli olabilirdi. Böylece, savaş yeniden başlamıştı. Kont, bana bundan sonraki olayları görmemi önerdi. Ama ben Rusya'ya çabuk dönmek istiyordum... Kont hatıra olarak bana bir Türk kılıcı armağan etti. Onu fetholunmuş Ermenistan çöllerinde şanlı bir kahraman ardınca yaptığım yolculuğun hatırası olarak saklıyorum.

Geldiğim yollardan Tiflis'e geri döndüm. Daha yakında 15.000 kişilik bir ordunun şenlendirdiği bu yerler ıssız, sessiz ve hüzünlüydü. Saganlu'yu aştım, bizim ordugahın bulunduğu yeri zor öğrendim. Gümrü'de üç gün karantina bekledim. Bezobdal'ı gene gördüm, sıcaktan

yanan Gürcistan'a ulaşmak için soğuk Ermenistan'ın yüksek yaylasından ayrıldım. Tiflis'e I ağustosta geldim. Burada sevimli, neşeli bir topluluk içinde birkaç gün kaldım. Birkaç geceyi bahçelerde müzik ve Gürcü şarkıları dinleyerek geçirdim. Sonra yoluma devam ettim. Dağları aşmada benim için önemli olay Kobi yakınlarında gece fırtınaya tutuluşumdur. Sabahleyin Kazbek'in yanından geçtim, şaşılacak bir manzara gördüm. Ak, yırtık pırtık bulutlar dağın tepesinden aşıyor, güneşin ışınlarıyla aydınlanmış bir tek manastır bulutlarla sürüklenen boşlukta yüzer gibi görünüyordu. Azgın Balka da bana bütün büyüklüğüyle göründü: Yağmur sularıyla dolup taşan sel çukuru, yine orada korkunç korkunç uğuldayan Terek'i azgınlıkta geride bırakıyordu. Kıyılar allak bullak olmuştu; kocaman kayalar yerlerinden oynamış, akıntıyı kesiyorlardı. Kalabalık bir Osetin grubu yol yapmaktaydı. Sağselim geçtim. Nihayet dar bir boğazdan Büyük Kabarda'nın geniş ovalarına çıktım. Transkafkasyada Dorohovla[39] Puşçin'i buldum. İkisi de bu son savaşlarda aldıkları yaraların tedavisi için sulara gidiyorlardı. Puşçin'in masasının üstünde Rusça dergiler buldum. İlk gözüme ilişen yazı benim bir yapıtım üzerine yazılmış bir eleştirme yazısı oldu. Onu yüksek sesle okumaya başladım. Puşçin beni durdurup daha çok mimikler yaparak okumamı istedi. Eleştirme bizim eleştiricilerin her zamanki fantezileriyle bezenmişti: Bir diyakos yamağı ile bir prosvirniya* ve bu küçük komedinin Sağduyusu sayılan bir düzeltmen arasındaki bir konuşmaydı bu. Puşçin'in isteği bana o kadar eğlenceli geldi ki, derginin yazısını okumanın verdiği üzüntü tamamiyle yok oldu. İçten gelen kahkahalarla güldük.

Aziz vatanda ilk karşılanmam böyle oldu. (1835)

---

* **Prosvirniya :** Perhiz yemeği pişiren kadın (ortodokslarda)

39 **Dorohov :** Babası 1812 de Napolyon ordularına karşı girişilen çete savaşlarında ün salmıştı. Sık sık düello yapmak yüzünden birkaç kez rütbesi alınıp er olarak kıtaya sevkedildi' Tolstoy'un «Savaş ve Barış» ındaki Dolohov'un prototipidir.

YEZİDİ TARİKATI ÜSTÜNE BİR NOT

TİFLİS ERZURUM YOLU

YEZİDİ TARİKATI ÜSTÜNE BİR NOT

Peygamberlerinin ölümünden sonra müslümanlar arasında Mezopotamya'da ortaya çıkan bir çok mezhepler arasında, bütün öbür mezheplerce Yezidî kadar nefret edileni yoktur. Yezidîler tarikatlarının kurucusu, Ali ailesinin amansız düşmanı şeyh Yezid'in adını almışlardır. Bağlı bulundukları doktrin manişeizmle müslümanlığın ve eski İran dininin karışığıdır. Aralarında bir gelenek olarak saklanır, hiç bir kitabın yardımı olmadan babadan oğula geçer; çünkü yazmayı, okumayı öğrenmek onlara yasaktır. Kitap olmaması, şüphe yok ki, islam tarihçilerinin bu tarikata ancak üstünkörü dokunmalarının, bu adla küfre sapmış hainleri, gaddar barbarları, Allahın lanetine uğramış, peygamberlerinin dininden sapmış insanları anlatmalarının nedenidir. Bundan ötürü Yezidîlerin inançları hakkında, şimdi onlar arasında görülenler sayılmazsa, esaslı hiç bir bilgi elde edilemiyor.

Yezidîlerin birinci ilkesi şeytanın dostluğunu sağlamak, onu savunmak için silaha sarılmaktır. Bundan ötürü, yalnız onun adını anmaktan değil, ahenkçe bu ada yaklaşan bir deyim kullanmaktan bile çekinirler. Örneğin, bayağı dilde nehire *şatt* deniyor, ama bu sözcüğün,

ahenk bakımından, *şeytanın* adıyla hafif bir ilişikliği olduğu için Yezitler nehire *ave mazen,* yani *büyük su* derler. Buna benzer bir örnek, daha: Türkler sık sık şeytana lanet okur, bunun için de lanetleme anlamına gelen *nal* (nalet) sözünü kullanırlar; Yezidîler buna benzer bütün kelimeleri kullanmaktan dikkatle kaçınırlar. Bunun için at nalı anlamına da gelen *nal* yerine *at ayakkabısı tabanı* demek olan *sol* kelimesini kullanırlar; asıl dilde *at nalbayıcısı* demek olan *nalbant* yerine *sulker* kullanırlar ki, *ayakkabı tamircisi* demektir. Onların yaşadıkları yerleri gezen bir kimse *şeytan, lanet* sözlerini kullanmamaya, hele *şeytana lanet* sözünü söylememeye çok dikkat etmelidir; yoksa fena bir davranışla karşılaşır, kendini büyük bir tehlikeye koyar, hatta onu öldürürler bile. İşler onları Türk kentlerine çektiği zamanlar onlar için yanlarında şeytana lanet etmekten daha büyük bir hakaret olmaz; eğer bu ihtiyatsızlığı işleyen kimse Yezidîler tarafından yolda raslanır, tanınırsa kendisinden öç alınmak gibi büyük bir tehlike ile karşılaşır. Herhangi bir cinayet yüzünden Türk adliyeisnce tutulan, ölüme mahkum edilen bu tarikat üyelerinin, kendilerine verilen imkandan faydalanıp şeytana lanet ederek kurtulmaktansa ölümü tercih ettikleri çok defalar görülmüştür.

Yezidî dilinde şeytanın adı yoktur. Onu anmak için en çok yararlandıkları yol : *Şeyh Mazen - Büyük Başkan*'dır. Bütün peygamberleri, hıristiyanlarca ululanan, Yezidî yakınındaki manastırlara adlarını vermiş azizleri tanıyorlar. Bütün bu azizleri, dünyada yaşadıkları zaman öbür insanlardan ayıran şeyin, şeytanın onlarda az veya çok kalmış bulunması olduğuna inanırlar. Özellikle o, onlara göre, en çok Musa'da, İsa'da, Muhammed'de görünmüştür. Bir kelime ile, onlara göre Allah emreder, ama emirlerinin yerine getirilmesini şeytanın gücüne bırakır.

Sabahleyin güneş doğmaya başlar başlamaz kendilerini dizüstü yere atarlar, bu yıldıza karşı alınlarını top-

rağa koyup yere kapanırlar. Bu ibadet için insanlardan uzak bir yere giderler; bu ödevi yerine getirinceye kadar kendilerini kimsenin görmemesi için ellerinden geleni yaparlar; duruma göre, bu ödevi yerine getirmekte kendilerini mazur bile görürler.

Oruç tutmazlar, namaz kılmazlar, din işlerini boşlamakta kendilerini mazur göstermek için *Şeyh Yezid'in*, kendi mezhebine inanan herkes için, dünyanın sonuna kadar bunları yerine getirdiğini, vahiylarında bunun için olumlu bir inanca aldığını söylerler. Bundan ötürü de okuma, yazma öğrenmek onlara yasak edilmiştir. Bununla birlikte, bütün kabile reisleri, bütün köyler Türk büyüklerinin, paşaların yolladıkları mektupları okutmak, tercüme ettirmek, onlara karşılık vermek için parayla bir müslüman bilgin tutarlar. Aralarındaki iş ilişkilerinde, başka dinden olan bir kimseye hiç güvenmezler. Tarikatlerinin adamlarına bütün buyruklarını sözlü olarak yollar, sözlü olarak iş ısmarlarlar.

Namaz kılma, oruç tutma, kurban kesme olmadığı gibi, hiç bir bayramları da yok. Bununla birlikte, ağustos ayının 10 unda şeyh Adi'nin mezarı yakınında dernek kurarlar, uzak yerlerden gelen bir çok Yezidîler burada toplanırlar, bütün gün, bütün gece dernek devam eder. Dernekten beş veya altı gün önce ve sonra küçük kervanlar, Musul ve Kürdistan ovalarında her zaman birkaçı bir arada yolculuk eden bu hacıların hücumuna uğramayı göze alırlar; bu haccın can sıkıcı bir olaya neden olmadan geçtiği yıl azdır.

Anlattıklarına göre, kocaya varmamış kızlar dışta kalmak üzere, bir çok Yezidî kadını yakın köylerden bu toplantıya gider, o gece iyice yiyip içtikten sonra bütün ışıkları söndürür, şafak sökmeye başlayacağı, herkesin dağılacağı zamana kadar artık konuşmazlarmış. Bu sessizlik içinde ve karanlık örtüsünün altında neler olduğu göz önüne getirilebilir.

Yezidîlerde marulla kabaktan başka hiç bir yiyecek yasak değildir. Evlerinde buğday ekmeği pişirilmez, yalnız arpa ekmeği pişirirler. Bunun nedenini bilmiyorum.

Yeminlerinde Türkler, Hıristiyanlar, Yahudiler arasında kullanılan her zamanki formülleri kullanırlar, ama kendi aralarındaki en güçlü yeminleri Yezid'in bayrağı üstüne, yani dinleri üstüne yaptıkları yemindir.

Bu tarikatçılar yakınlarında bulunan hıristiyan manastırlarına çok saygı gösterirler. Onları ziyaret ettikleri zaman bahçe kapısından girmeden önce ayakkabılarını çıkarırlar, yalınayak yürüyerek kapıyı, duvarları öperler; bununla adını manastıra vermiş azizin himayesini sağlamayı düşünürler. Hastayken rüyalarında bir manastır görseler iyileşir iyileşmez günlük, balmumu, bal ve başka adaklarla onu ziyarete giderler. Orada dört saate yakın kalırlar, çıkarken gene duvarları öperler. Manastırın baş keşişi olan patrikin veya piskoposun elini çekinmeden öperler. Türk camilerine ise girmekten çekinirler.

Yezidîler, mezheplerinin kurucusu Şeyh Adi'nin mezarını koruma işiyle ödevli aşiretin şeyhini dinî şef tanırlar. Bu mezar prens Amadia'nın idaresinde bulunur. Bu aşiretin başkanının her zaman Şeyh Yezid'in torunlarından olması gerektir: Prensliğe Yezidîler'in isteği ve birkaç kese hediye ile yerleşir. Bu tarikatçıların dinî şeflerine karşı besledikleri saygı o kadar büyürtür ki, eski gömleklerinden birini kefen olarak alabildikleri zaman kendilerini çok mutlu sayarlar: Öbür dünyada bunun kendilerine çok elverişli bir yer sağlayacağına inanırlar. Bazıları böyle kutsal bir emanet için kırk kuruş kadar veriyor, gömleği bütün olarak alamazlarsa bir parçasına da razı oluyorlar. Bazan şeyhin kendisi gömleklerinden birini hediye yollar. Yezidîler elde ettikleri bütün soygun ganimetlerinin bir bölümünü, tarikat üyelerine gös-

terilen konukseverliğin doğurduğu giderleri karşılamak üzere gizlice bu yüksek şefe gönderirler.

Yezidîlerin başı *koçek* denen başka bir kişiyi de yanında her zaman bulundurur, onun öğüdü olmadan hiç bir şey yapmaz. Koçek'e tarikat şefinin kâhini gözüyle bakılır, çünkü doğrudan doğruya şeytandan vahıy almak imtiyazını taşır. Bunun için, eğer bir Yezidî herhangi önemli bir işe girişmekte tereddüt ederse fikrini sormak için Koçek'i görmeye gider, ama bir miktar parayı gözden çıkarmadan da işi olmaz. Koçek öğüdünü vermeden önce, yanıtının ağır basması için boylu boyunca yere uzanır, örtünerek uyur, yahut uyuyormuş gibi yapar, sonra bu veya şu kararın uykuda kendisine vahyedildiğini söyler : Yanıt vermek için bazan iki veya üç gece süre alır. Aşağıdaki örnek onun vahıylarına beslenen güvenin ne kadar büyük olduğunu gösterir. Bundan aşağı yukarı kırk yıl önce Yezidî kadınları da tıpkı Arap kadınları gibi, sabundan kazanmak için çivitle boyanmış mavi entari giyerlerdi. Bir sabah, beklenmedik bir saatte Koçek tarikat şefinin huzuruna çıkar, o gece kendisine mavi rengin uğursuzluk belirtisi olduğu, şeytanın hoşuna gitmediği yolunda bir vahıy geldiğini bildirir. Mavi rengi yasak etmek, bu renkteki bütün giyecekleri ortadan kaldırmak, beyaz elbiseler giymek yolunda bütün aşiretlere ulaklarla hemen emir göndermek için bu yeterli geliyor. Bu emir o kadar titizlikle yerine getiriliyor ki, bugün bir Türk'ün veya bir Hıristiyan'ın evinde misafir kalan bir Yezidî'ye mavi bir yorgan verilse, yılın en soğuk bir mevsimi bile olsa, bu yorganı kullanmaktansa yalnız kendi elbiseleriyle yatmayı tercih eder.

Bıyıklarını makasla düzeltmek Yezidîler'e yasaktır, onları tabiî halde büyümeye bırakmak zorundadırlar; bundan ötürü aralarında öyleleri var ki, ağızları neredeyse görünmeyecek.

Halep yakınlarında bir yerde bu tarikatin *fakiran* adıyla tanınmış kendi satrapları vardır, başlarına kara kalpak giydikleri, aynı renkte de sarık sardıkları için sıradan halk bunlara *karabaş* der.

Bir hastanın yanına çağırıldıkları zaman ellerini hastanın boynuna, omuzlarının üstüne korlar, bu emeklerine karşılık da iyi bir ödül alırlar. Ölen bir kimseye öbür dünyada mutluluk sağlamak için çağırılırlarsa, ölüyü giydirmeden önce ayaklarının üstüne dikerler, hafifçe boynuna, omuzlarına dokunurlar; sonra sağ ellerinin avuçlarıyla ona vurarak Kürtçe şöyle hitap ederler: *are behçt*, yani cennete git. Bu tören için çok şey alırlar, az ödül verilirse memnun olmazlar.

Yezidîler ölenlerin ruhlarının, yararlık derecelerine göre, çok veya az bir mutluluğa erecekleri bir dinlenme yerine gittiklerine, isteklerini bildirmek için bazan akrabalarının, dostlarının rüyalarına girdiklerine inanırlar. Bu inançta Türkler'le ortaktırlar. Mahşer gününde silah elde cennete gireceklerine de inanmaktadırlar.

Yezidîler birbirine bağlı olmayan birkaç kabile veya aşirete ayrılırlar. Yüksek tarikat şefinin cismanî egemenliği yalnız bir aşireti içine alır. Bununla birlikte, birkaç aşiret arasında geçimsizlik baş gösterince onları barıştırmak onun ödevidir. Bu iş de gösterdiği çabanın başarısızlıkla sonuçlandığı seyrektir. Bu aşiretlerden birkaçı prens Culemerk'in topraklarında, öbürleri prens Cezirek'in ülkesinde yaşar; aralarında Diyarbekir* idaresine bağlı dağlarda yaşayanlar da var; diğerleri prens Amadia'nın ülkesi içinde bulunmaktadır. Bütün aşiretlerin *Şeyhan* adını taşıyan en soylusu bu sonuncular arasındadır; *mir*, yani prens dedikleri şeyhleri hem yüksek dinî şef, hem Şeyh Adi'nin mezarının bekçisidir. Bu aşiretin

* Diyarbakır.

işgal ettiği köylerin ağaları hep aynı aileden gelir; aralarında bir anlaşmazlık olsa, baş olmak için çekişebilirlerdi. Bununla birlikte, bütün Yezidî aşiretleri arasında en güçlüsü, en korku saçanı Musul'la Habur nehiri arasındaki Sincar dağında yaşayan, biri doğu kısmını, öbürü güneyi yöneten iki şeyh arasında bölüşülenidir. Çeşitli ve bol yemiş yetiştiren Sincar dağına sokulmak çok zordur; oradaki aşiret mızraklı süvariler bir yana, altı binden çok silahendaz çıkarabilir. Yıl geçmez ki, büyük bir kervan bu aşiret tarafından soyulmuş olmasın. Bu dağın Yezidîler'i Musul ve Bağdat paşalarına karşı bir çok savaşlarda dayandılar. Bu gibi durumlarda, her iki yandan pek çok kan döküldükten sonra para ile her şey düzeliyor. Bu Yezidîler gaddarlıklariyle her yere korku saçıyorlar; soyguna çıktıkları zaman ellerine düşen insanları soymakla yetinmezler, ayrıksız hepsini öldürürler, eğer aralarında Muhammed'in veya müslüman büyüklerinin soyundan gelen bir şerif bulunursa, bir hizmet olacağını düşünerek, onu çok daha barbarca ve büyük bir sevinçle öldürürler.

Sultan, ülkesinde Yezidîler'e göz yumuyor, çünkü islam bilginlerinin düşüncesine göre *(Tanrıdan başka tanrı yoktur, Muhammet tanrının elçisidir)* ana doğmasına bağlı herkesi, müslüman dininin buyurduğu şeylerin hiç birini yerine getirmese de, mümin tanımak gerekir.

Öbür yandan, Kürt prensleri de Yezidîler'e özel çıkarları için göz yumarlar: Hatta kendi topraklarına bu hal'ktan daha çok aşiret çekmeye çalışırlar, çünkü piyadesi de, süvarisi de güvenilir, cesur askerler olarak her türlü atak hareketlerde, köylere kentlere baskınlarda çok işe yarayan Yezidîler'den bu prensler, gerek kendi çevrelerindeki müslüman aşiretleri arasında itaatsizlik edenleri boyun eğdirmekte, gerek başka prenslerle savaşlarda çok yararlanırlar. Sonra, bütün müslümanlar bu tarikatçıların eliyle ölenlerin şehit sayılacaklarına kuvvet-

le inanırlar, bunun için, prens Amadia Türkler'e verdiği ölüm cezalarını yerine getirmek için yanında her zaman bunlardan bir cellat bulundurmaya dikkat eder. Yezidîler de Türkler'e karşı aynı görüşü taşırlar, karşılıklı bu: Eğer bir Türk bir Yezidîy'i öldürürse tanrıyı memnun edecek bir iş yapmış olur, bir Yezidî bir Türkü öldürürse *büyük şeyh* için, yani şeytan için çok değerli bir iş yapmış sayılır. Amadiya celladı prensin hizmetinde birkaç yıl kaldıktan sonra yerine gelecek kimsenin de kendisi gibi değerlilik kazanması için görevini bırakır. Cellat görevini bıraktıktan sonra nereye giderse onu saygıyla karşılarlar, Türk kanıyla kutsallaşan elini öperler.

Tersine, İranlılar ve Ali'nin mezhebinde olan bütün müslümanlar kendi topraklarında Yezidîler'e tahammül edemezler; kaldı ki, bu tarikatçıları aralarında sağ bırakmaları yasaktır.

Yezidîler'le savaşta onların karılarını, çocuklarını esir almaya, onları kendi özel işlerinde kullanmaya veya satmaya Türkler'e izin verilmiştir. Türkler'e karşı aynı şekilde davranmaya izinli olmayan Yezidîler onların tümünü öldürürler. Bir Yezidî, Türk olmak isterse hiç bir törene gerek yok, şeytana lanet etmesi yeter, sonra rahatça Türkler gibi namaz kılmayı öğrenebilir: Çünkü Yezidîler doğduktan sekiz gün sonra sünnet edilirler.

Bütün Yezidîler Kürtçe konuşurlar; aralarında Türkçe ve Arapça bilenler var; bu dillerde konuşan kimselerle sık sık görüşmek durumundadırlar; sonra, kendi özel işlerini tercüman kullanmadan tam bir güvenle de görmek isterler.

Kuşku yok ki, Yezidîler'in daha bir çok sapkınlıkları, boş inanları var, ama kitapları olmadığı* için anlattıkla-

* Puşkin'in burada belirleyemediği, Yezidiler'in Kitab'ül Cilve ile Mushaf Reş (Kara Kitap) adlarında iki kutsal kitapçıkları bulunmaktadır (ed).

rim ancak öğrenebildiklerimdir. Hem sonra, sözüm ona vahiy yüzünden onlarda bir çok şeyler değişiyor, mezheplerini temelinden öğrenmenin zorluklarını attırıyor bu[40].

40 «Yezidi mezhebi üstüne bir not» un yazarı Puşkin değildir. Şair bu yazıyı 1809 tarihinde Paris'te basılmış Fransızca bir kitaptan aldı. Yazarı Irak'ta uzun yıllar misyonerlik etmiş Gardzoni adlı bir papazdır. Puşkin bu yazının Fransızcasını olduğu gibi «Erzurum Yolculuğu» ne ekledi. Anlaşılan Yezidiler üstüne o zamana kadar söylenen ve yazılanları yalanlamak istiyordu. Rus ordugahındaki bir Yezidi şefiyle yaptığı konuşmayı III üncü bölümde Puşkin şöyle anlatıyor :

«Yezidi mezhebi hakkında gerçeği öğrenmeye çalıştım. Soruma verdiği karşılıkta: Yezidilerin şeytana taptıkları söylentisinin boş bir masal olduğunu, tek bir tanrıya inandıklarını söyledi. Onların inancına göre şeytana lânet okumak gerçekten de yakışıksız, bayağı bir şeydir, çünkü o (şeytan) şimdi zavallıdır, ama zamanla bağışlanabilir, Allahın merhametine sınır konmaz. Bu açıklama beni yatıştırdı. Yezidilerin şeytana tapmadıklarına çok memnun oldum; sapınçları bana artık çok daha bağışlanabilir geliyordu.»

EKLER, NOTLAR

TİFLİS ERZURUM YOLU

Teleti	—	14	Verst	
Kodı	—	11	»	
Büyük Şulaveri	—	27	»	
Samisi menzili	—	20	»	
Akzibeuk menzili	—	19 1/2	»	
Celaloğlu kalesi	—	19 1/2	»	
Gergera menzili	—	13	»	Bezobdal'dan
Kişliyakski	—	16	»	Geçiş
Amamlı	—	13	»	
Bekant	—	15	»	
Gumri kalesi	—	27	»	
Gamumlı köyü	—	28	»	
Halivoğlu köyü	—	18 1/2	»	
Kars	—	21	»	Kars'dan Köprüköye kadar Milli - düz üstünden giden başka bir yol
Kotanlı köyü	—	24	»	Kotanlı köyü - 24 verst
Çiçihli harabeleri	—	22	»	Deli - Musa - Purup doğal sınırı 30 verst
İnce-su çayı (14-18 hazirana kadar Sagan-lu tepesinde ordugahımızın bulunduğu yer) Hüngar-su çayı	—	12	»	Sagan-lu dağlarının tepesindeki Kervansaray harabeleleri - 12 verst
			»	Hakkı Paşa ordugahının bulunduğu Milli-Düz doğal sınırı - 7

Zengin-su	—	13	»	Mincegert kalesi-9
	—	16	»	Sıcak suların, maden sularının bulunduğu Çerımik ırmağı - 10 1/2
Zivin kalesi	—	12	»	Hosan - 12
Ardos köyü	—	24	»	Köprüköy - 25
Büyük Köprüköy (Aras köprüsü)	—	26	»	
Hasankale	—	14 1/2	»	
Erzurum	—	35	»	

ÖNSÖZÜN İLK TASLAĞINDAN

Dönüşümde, üç yıl önce yazılmış olan Yevgeniy Onegin'in bölümlerinden birini bastırdım. Severnaya Pçela'da* bilinmeyen biri, Aristrah beni fena halde paylad:. Çünkü, diyordu o, biz Yevgeniy Onegin'i değil, Erzurum'un alınması üstüne bir şiir bekliyorduk. Saygı değer Vestnik Yevropi** de, silahlarımızın zaferini seslendirmeyen sazcılardan yakındı.

Bütün bunlar oldukça garipti. Benim yolculuğumdan onlara ne? Ben mutlaka gazetecilerin emrettikleri şeyleri yazmak zorunda mıyım? Ne talihsiz insanlar bu Rus yazarları? Sansür tüzüğünün *dışında* kalan yalnız onlar. Bizim özel hayatımızın ilan edilmesi gerek. Bir gazeteci, bir subay için, örneğin, şu satırları yazsın bakalım: «Biz umuyorduk ki, bay falanca seferden bir Senjorj nişaniyle dönecek, oysa ki o yalnız sıtma getirdi.» Şüphe yok ki, sansür bunu bırakmayacaktır.

Bununla birlikte... eleştiricilerinin garip istekleriyle ne kadar az ilgileniyorsa, halkın benim yolculuklarımla da o kadar ilgilendiğini bildiğim için yanıt vermedim.

---

* Puşkin'in söz konusu ettiği «Severnaya Pçela» (Kuzey Arısı) adlı derginin 22 mart 1830 tarihli sayısında şunlar var: «Böylece Umutlarımız kırıldı! Ruslan ile Lüdmilla yazarı, şiirin yüksek duygularına kanmak, yeni izlenimlerle zenginleşmek, dünyayı hayrette bırakan, Rusya'ya bütün uygar ulusların saygısını kazandıran doğudaki büyük olayları yeni şarkılarla yeni kuşaklara vermek için Kafkasya'ya koşuyor sanmıştık... aldanmışız! Ünlü sazlar sessiz kaldı; şiirimizin çölünde gene Onegin ortaya çıkıyor, sararmış, cılız... Bu renksiz tabloya bakınca insanın içi sızlıyor.»

** «Vestnik Yevropi» (Avrupa Habercisi) : O dönemde Moskova'da çıkan dergilerden biri.

ÖNSÖZÜN İKİNCİ TASLAĞINDAN

Ancak pek az kimseler için ilgi çekici olan bu notlar, özel bir nedenle beni kışkırtmasaydı bastırılmazdı: Bunu açıklamama, bunun için de önemsiz olan ayrıntılara girmeme izin rica ediyorum; önemsiz diyorum, çünkü bunlar yalnız beni ilgilendirir.

1829 yılında Kafkas sularına gitmiştim. Tiflis'e bu kadar yakın olunca kardeşimle ve bazı dostlarımla görüşmek üzere oraya gitmek istedim. Tiflis'e varınca onlardan hiç birini bulamadım. Ordu sefere çıkmıştı. Savaşı ve az bilinen bir memleketi görmek isteği beni kont Paskeviç-Erivanski'den orduya katılma izni istemeye zorladı. Böylece Erzurum'un alınmasıyla sonuçlanan parlak bir seferi gördüm.

Gazeteciler nasılsa bunu öğrenmişler. Dönüşümde (siyasi) bir gazetede, Erzurum'un alınmasıyla ilgili olmayan bir şiir yazdığım için beni adamakıllı payladılar. Biz umuyorduk ki, diye yazıyordu bir eleştirici, filan falan. Moskova dergilerinden biri de silahlarımızın zaferini dile getirmeyen sazcılardan dert yanıyordu.

Gazeteci bayların siparişlerine göre yazı yazmak zorunda değildim elbet. Şunu da söyleyelim ki, her vatandaşın özel hayatı gibi, bir şairin özel hayatı da ilan edilmek gerekmez. Örneğin gazetelerde şöyle bir şey basılamazdı: «Falan yarsubayın seferden bir Senjorj haç nişanıyla döneceğini ummuştuk, oysa ki Moldavya'dan o yalnız sıtma getirdi.» Sansürün bunu bırakmayacağı açıktır. Eleştiricilerimin istekleriyle ne kadar ilgileniyorsa benim yolculuklarımla da halkın o kadar ilgilendiğini bildiğim için kendimi haklı göstermeye kalkmadım. Ama çok önemli bir suçlama beni, sesimi yükseltmeye zorluyor...

«ERZURUM YOLCULUĞU» NA GİRMEYEN YOL NOTLARINDAN BİR PARÇA

Erzurum'dan Tiflis'e yollandık. Öz yurtlarına dönen sınır Kazaklar'ından 30 kişi bize muhafızlık ediyordu. Karşıdan onlara doğru gelen bir sınır muhafız alayı göründü. Kazaklar hemşerilerini tanıdılar, atlarını onlara doğru sürdüler, neşeli neşeli tüfek ve tabanca atarak onları selamladılar. Her iki kalabalık birbirine yaklaştı, at üstünde kucaklaştılar; çabucak haber değiş tokuşu ederek, duman ve toz bulutları içinde yeni veda atışlarıyla ayrıldılar, bize yetiştiler.

— Ne haberler var? — diye atını sürüp yanıma gelen Kazak çavuşuna sordum, — evde bir yaramızlık yok ya?

— Hamdolsun, — diye karşılık verdi, — benim ihtiyarlar sağ; karım iyi.

— Onlardan ayrılalı çok oldu mu?

— Üç yıl oldu, tüzüğe göre bir yıl hizmet etmem gerekti, ama...

— Söylesene, — diye genç bir topçu subayı sözünü kesti, — sen yokken karın doğurmadı mı senin?

— Çocuklar yok diyor, — diye neşeli çavuş karşılık verdi.

— Peki sen yokken kırış... madı mı?

— Birazcık, duyulan...

— E, bunun için onu dövmeyecek misin?

— Ne diye döveyim? Ben günahsız mıyım sanki?

— Doğru. Ya senin hemşeri, — diye başka bir Kazak'a ben sordum, — Köroğlu böyle namuslu mu, çavuşunku gibi?

— Benimki doğurdu, — diye canı sıkıldığını gizlemeye çalışarak karşılık verdi.

— Allah ne verdi?

— Oğul.

— Peki hemşeri, dövecek misin karını?

— Hele bakalım, kışlık otu hazırladıysa bağışlarım, hazırlamadıysa döverim.

— İş değil bu, — diye arkadaş sözü aldı, — döversin, ama sonra ihtiyar Çerkasov gibi acısını çekersin. Çerkasov gençliğinden beri güçlü kuvvetli, öfkeliydi, onun da başına senin başına gelen gelmişti, karısını öyle bir dövdü ki, kadın ondan sonra 30 yıl kötürüm yaşadı. Oğlunun başına da aynı dert geldi; o da genç avradını dövmeye başladı. İhtiyar babası ona: dinle İvan, dedi, bırak onu, ananın haline bak bir, ben de gençliğinde onu aynı şey için dövdüm, ama hayat zehir oldu.

— Şimdi ser., — diye çavuş devam etti, — karını bağışla... Şey etti mi — sık sık yağmurun altına yolla.

— Peki, peki, bakalım, — diye bir Kazak yanıt verdi.

— Ya sen, — diye ben sordum, — böyle bir şeyle karşılaşsan ne yaparsın?

— Ne yapacaksın, besler, kendi öz kimsen gibi sorumluluğunu taşımayı boynunun borcu bilirsin.

— Öfkeli, — diye çavuş bana fısıldadı. — Karısı şimdi kavşısına çıkmaya görsün, öldüresiye döver.

Kazak halkının safyürekliliği üzerinde beni düşündürdü bu.

— Sizde erkekler kaç yaşında evlendirilir? diye sordum.

— 14 yaşında.

— Çok erken, koca karısının hakkından gelemez.

— Kaynata cinsse yardım eder. Bak bizde ihtiyar Suslov oğlunu evlendirdi, kendine torun da yaptı.

●

JAMES JOYCE

U L Y S S E S

Türkçesi

Yaşar Günenç

Türkiyeli okurlar
bu çeviriyle Joyce
labirentine girdiler.
Okumanın üniversitesi.

*

YILMAZ GÜNEY

ÖLÜM BENİ ÇAĞIRIYOR

— Gençlik Öyküleri —

Anadolu'nun yetiştirdiği
büyük sanat adamı Yılmaz Güney'in
hem gerçeküstü hem olağanüstü
öyküleri. Kitabın sonunda
sanatçıyla yapılan bir söyleşi de
yer almaktadır. 4. Basım

FRANZ KAFKA

D E Ğ İ Ş İ M

Türkçesi

Vedat Günyol

Gregor Samsa'nın
acıklı, olağanüstü
öyküsü. Kafka'ya
hayranlığımızı çoğalatan
bir kapıt. 6. Basım

AVRUPALI YAZARLARDAN ÇOCUKLARA ÖYKÜLER

Türkçesi

Haydar Uzunyayla

Türkçede bir benzeri daha yok.
Yediden yetmişe her kesimin
Zevkle okuyacağı bir kitap.

ORTAÇAĞ ÖYKÜLERİ

(değişik yazarlardan yapılan bir seçki)

NEFZAVİ'DEN ÖYKÜLER

şeyh Nefzavi'nin dünyaca ünlü
Kokulu Bahçe kitabından seçilen
en güzel örnekler.
Yüzyıllar önce yaşanan erotizm.
İki kitap bir ciltte toplanmıştır.
Sevimli cep kitabı boyutunda.

Yaşar Günenç'in Türkçesinden okuyacaksınız

PIERRE BOURGEADE

ÖLÜMSÜZ BAKİRELER

(oyun)

Türkçesi

Yaşar Günenç

Türkiye sahne dünyasında devrim yapılacak! Olağanüstü bir oyunla karşı karşıya olacaksınız. (çıkıyor)

⁂

AYDIN DOĞAN

KÖR PENCERE

İnsanın ufkunda iki pencere vardır, biri karanlığa bakar biri aydınlığa.
Öykü boylarında öykü - oyun tadında. (çıkıyor)

YABA YAYINLARI

P.K. 404 Ulus 06043/ANKARA
Tel Fax : 316 64 00 - 347 62 66

Dünya edebiyatının önde gelen imzalarından büyük Rus şairi Puşkin, sanatıyla halkların özgürlük türküsü haline gelmişti. Bu nedenle Çar I. Nikola'nın korkulu rüyası olmuş, sürgün, gözetim altında bulundurulmuştu. 1829 Yılında Kafkasya ordusundaki sürgün arkadaşlarını görmek amacıyla kumandanlığa başvuran şair, Kafkaslardan Erzurum'a uzanan uzun bir yolculuk yaptı. Osmanlı-Rus savaşının arka planlarının da dile getirildiği "Erzurum Yolculuğu" her bakımdan önemli, tarihi bir değer taşımaktadır. Büyük bir sanat adamının doyumsuz izlenimleri. Z. Baştımar'ın aslından tam çevirisini yaptığı "Erzurum Yolculuğu"nun yeni basımı yapılırken yeniden gözden geçirilmiş, teknik yönden eksikleri giderilmiştir.İlginç bir yapıtla yüzyüze kalacağınızı umuyoruz

"Puşkin, olağanüstü bir olaydır"
GOGOL

"Puşkin, bize gelecekten haberler getiren peygamberimizdir"
DOSTOYEVSKİ

ISBN 975 -386 - 011 -00